

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsi
Diplomatiya və xarici siyasət kafedrası

IV kurs, BM-404-cü qrup tələbəsi
Nəsirzadə Şərəbanı Ədalət qızının

“Türkiyənin Qafqaz siyasətində Ermənistan məsələsi”
mövzusunda

BURAXILIŞ İŞİ

Elmi rəhbər:
b.m. Səmədli Z.V

Bakı-2013

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Türkiyənin Qafqaz siyasətinə Ermənistan amilinin təsiri.....	5
II FƏSİL. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində Ermənistan məsələsi.....	17
III FƏSİL. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Türkiyənin diplomatik söyləri.....	32
NƏTİCƏ	42
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	44

GİRİŞ

«Soyuq müharibə»nin sona yetməsi, Varşava Paktının və Sovet İttifaqının dağılması ilə yanaşı, mövcud olan nüvə müharibəsi təhlükəsi aradan qalxdı, ikincisi bir sıra dövlətlər öz hərbi xərclərini azaltmış oldu, üçüncüsü isə Avrasiya qitəsində yeni dövlətlər yarandı.

Belə şəraitdə, Türkiyə yeni beynəlxalq vəziyyətə uyğun xarici siyasət planı işləyib hazırlamalı idi. İlk öncə, o, Avropa və Asiyada yaranmış yeni dövlətlərlə, xüsusilə onun (Türkiyənin) sərhədləri yanında yaranmış dövlətlərlə münasibətlərini möhkəmləndirməli idi.

«Soyuq müharibə»nin başa çatması ilə Türkiyənin sərhədləri ətrafında 3 konflikt zonası yarandı ki, bu da dünyada Türkiyənin rolunu artırdı. Bu zonalardan biridə də Qafqaz regionu idi ki, bu region Türkiyə üçün xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qafqazda sabitliyin təmin edilməsi və etibarlı bir gələcəyin yaradılması baxımından bölgə ölkələrinin bir-biri ilə əlaqələri olduqca əhəmiyyətlidir. Bunun əhəmiyyəti xüsusilə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra daha da artmış və keçən 20 il boyunca da bölgə ölkələrinin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olmuşdur. Sovetlər Birliyinin dağılması, Qafqazda yeni müstəqil respublikaların qurulmasının və bu ölkələrin bir-biri ilə və qonşu ölkələrlə əlaqələr yaratması üçün mümkün mühit də meydana gəlmişdir. Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər uzanan və Cənub Qafqaz olaraq adlandırılan regionda üç respublika - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan yerləşir. Türkiyə özünün şimal-şərq sərhədini təşkil edən bu respublikalarla müstəqilliklərini elan etdikləri gündən etibarən əlaqələrini inkişaf etdirmək və bölgədə sülh və sabitliyin təmin edilməsi üçün səyini daim artırmaqdadır.

Bu problem çox aktual olduğuna görə həm region, həm də Türk politoloqları Qafqazın təhlükəsizlik problemlərinə çox diqqət yetirirlər. Belə ki, regionda Türkiyənin Rusiya və İranla maraqları toqquşduğu və qarşıdurması və

xüsusən regionda onların tərəfindən çox mühüm maraq çarpan Azərbaycan Respublikası və onun yeri və rolu haqqında əsərləri qeyd etmək olar.

Buraxılış işinin əsas **məqsəd və vəzifələri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qafqaz regionunda baş verən siyasi-hərbi vəziyyətə Türkiyənin baxışları və mövqeyinin araşdırılması;
- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Türkiyənin mövqeyi və münaqişənin həlli istiqamətində Türkiyənin atdığı addımların öyrənilməsi;
- Türkiyənin Ermənistanla münasibətləri və əlaqələrin normallaşması istiqamətində atılan addımların Azərbaycanla olan əlaqələrə təsirinin müəyyən olunması.

Mövzunun öyrənilməsi mühüm elmi aktualıq kəsb etdiyindən tədqiqatçılar tərəfindən mövzunun işlənmə dərəcəsinin yüksək olduğunu söyləmək mümkündür.

Buraxılış işinin strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsildə Türkiyənin Qafqaz siyasətinə Ermənistan amilinin təsiri, II fəsildə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində Ermənistan məsələsi, III fəsildə isə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Türkiyənin diplomatik söyləri məsələləri işıqlandırılmışdır.

I FƏSİL

TÜRKİYƏNİN QAFQAZ SİYASƏTİNƏ ERMƏNİSTAN AMİLİNİN TƏSİRİ

Qafqaz Avrasiyanın və bütövlükdə qlobal dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşir. Bu gün Qafqaz müxtəlif hərbi, siyasi və təhlükəsizlik maraqlarını və güc mərkəzlərini özünə cəlb edən strateji məkana çevrilib.

Qafqaz öz coğrafi vəziyyətinə görə əzəldən önəmli strateji region sayılırdı. Sovet İttifaqının süqutundan sonra onun əhəmiyyəti daha da artmışdır. Regionun hazırda çox mühüm vəziyyəti, onun strateji önəmi və çəkisi bir sıra amillərdən asılıdır:

1. Strateji ehtiyatlar - Xəzər hövzəsinin zəngin neft və qaz sərvətləri bir çoxlarını cəlb edir, Qafqaz isə bu ehtiyatların enerjiyə ehtiyacı olan (xüsusilə Avropada yerləşən) bazarlara çatdırılması üçün ən qənaətbəxş və etibarlı dəhlizdir;
2. Regional qeyri-sabitlik - regionda silahlı münaqişələr baş alıb gedir, bunların daha da artması və genişlənməsi ehtimalı vardır;
3. Mütəşəkkil cinayətkarlıq - geniş yayılmış yoxsulluq və yenicə müstəqil olmuş respublikaların institusional zəifliyi regionun müxtəlif cinayətkar ticarətfəaliyyətləri üçün tranzit dəhlizinə çevrilməsinə təkan vermişdir.

Sadalanın amillər Qafqaz regionunu böyük dövlətlər, xüsusən Rusiya, Türkiyə, İran və ABŞ arasında rəqiblik zonasına döndərmişdir. Bu dövlətlərin hər biri öz regional siyasətini yürüdür, onların maraqları fərqli, hətta bir-birinə ziddir. [4, 67]

Rusiya regionda Türkiyənin ən əsas rəqibidir. Rusiya regionda nüfuzunun itirilməsi istiqamətində narahatlığının əsas səbəb odur ki, Rusiya hesab edir ki, Qafqazda nüfuzun itirilməsi Rusiyanın özünün dağılmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə, Rusiya Qafqazı əldən buraxmaq istəmir və Ermənistanda öz hərbi bazalarını gücləndirir, Azərbaycanda isə hərbi bazalarını yerləşdirə bilməyən Rusiya Azərbaycana qarşı düşmən Ermənistanı müasir silahlarla silahlandırır və

buna MDB-də sülhü qoruma qüvvələri «donu geydirir». Əlbətdə ki, bu Avropada Silahların məhdudlaşdırılması Konvensiyasına ziddir. Bu cür hərəkətlərlə Rusiya, formal olaraq ATƏT-in Minsk qrupuna daxil olan 9 dövlətdən biri olmasına baxmayaraq, Qafqazda sülhü bərpa etmək əvəzinə regionu silahlandırır və onsuzda gərgin olan vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir.

Qafqazda sabitliyin təmin edilməsi və etibarlı bir gələcəyin yaradılması baxımından bölgə ölkələrinin bir-biri ilə əlaqələri olduqca əhəmiyyətlidir. Bunun əhəmiyyəti xüsusilə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra daha da artmış və keçən 20 il boyunca da bölgə ölkələrinin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olmuşdur. Sovetlər Birliyinin dağılması, Qafqazda yeni müstəqil respublikaların qurulmasının və bu ölkələrin bir-biri ilə və qonşu ölkələrlə əlaqələr yaratması üçün mümkün mühit də meydana gəlmişdir. Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər uzanan və Cənub Qafqaz olaraq adlandırılan regionda üç respublika - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan yerləşir. Türkiyə özünün şimal-şərq sərhədini təşkil edən bu respublikalarla müstəqilliklərini elan etdikləri gündən etibarən əlaqələrini inkişaf etdirmək və bölgədə sülh və sabitliyin təmin edilməsi üçün səyini daim artırmaqdadır. [6, 25]

Türkiyə Respublikasının daxili və xarici siyasəti haqqında təhlilləri ümumiyyətlə, dörd fərqli dövrə ayırmaq olar: 1) Müstəqil, balanslaşdırılmış, lakin Qərb yönümlü bir xarici siyasət anlayışının hökm sürdüyü 1923-1945-ci illəri əhatə edən dövr; 2) SSRİ təhlükəsi səbəbindən NATO üzvü, Qərbin bölgədəki təmsilçisi və ümumiyyətlə, birtərəfli olaraq Qərbə bağlı olan Türkiyənin 1945-1991-ci illəri əhatə edən dövrü; 3) SSRİ təhlükəsinin aradan qaldırılması və yeni dünya sisteminin formalaşması səbəbindən xarici siyasətdə yeni şəxsiyyət axtarışlarının mövcud olduğu keçid dövrü kimi qiymətləndirilən 1991-2002-ci illəri əhatə edən dövr; 4) Türkiyənin xarici siyasətində köklü dəyişikliklərin aparıldığı 2002-ci ildən sonrakı dövr. [10, 34]

Ötən əsrin 90-cı illərində Prezident Turqut Özalın və xarici işlər naziri İsmayıl Cemin vaxtında Türkiyənin xarici siyasətində yeni şəxsiyyət axtarışları

aparılsa da, obyektiv və subyektiv səbəblərdən davamlı bir strategiyaya çevrilə bilmədi. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasətində yeni şəxsiyyət axtarırlarının başlamasının ən əsas səbəbi 45 il Türkiyənin xarici siyasətini formalaşdıran soyuq müharibə anlayışının SSRI-nin dağılması ilə çökməsi nəticəsində ortadan qalxan təhlükə və bu ərəfədə ortaya çıxan yeni imkanlar idi. 2002-ci ildən sonrakı dəyişikliyi daha əvvəl baş verənlərdən ayıran cəhət onun daha uzunömürlürlüyü və daha qalın xətlərlə fərqlənməsidir. [7]

Müasir Ermənistan ilə Türkiyə arasında ilk təmasların tarixi 1988-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, həmin ildə Ermənistanda baş vermiş zəlzələ zamanı Türkiyə bu ölkəyə yardım etmişdir. Lakin az sonra bir türk jurnalistin İrəvana səfər etməsi Ermənistanda etirazla qarşılanmış və bu tarixdən etibarən 1990-cı ilə qədər türk jurnalistlərin bu ölkəyə səfəri qadağan olunmuşdur. 1990-cı ildə ermənilərin Türkiyədəki katolikosu Qalustyanın ölümündən sonra Türkiyənin Rusiyadakı səfiri Volkan Vuralın ermənilərə başsağlığı məktubu göndərməsi münasibətlərdə yaxınlaşma yaratmışdır. Bu isə türk jurnalistlərin Ermənistana səfər etməsi qadağasının aradan qaldırılması ilə nəticələnmişdir. Həmin il Ermənistanın prezidenti seçilən Levon Ter-Petrosyan Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələr qurmaq istəyini açıqlamış və bundan dərhal sonra Moskvada erməni və türk iş adamları arasında əlaqələrin təməlini qoyan görüşlər başlamışdır.[19]

Lakin 1990-cı il avqustun 23-də Ermənistanın qəbul etdiyi Müstəqillik Bəyannaməsinin 11-ci maddəsinə “Osmanlı Türkiyəsində və Qərbi Ermənistanda ermənilərə qarşı törədilən soyqırımın beynəlxalq aləmdə tanınması” cümləsinin salınması və Ermənistan parlamentinin 1991-ci ilin fevral ayında Qars müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş Türkiyə-Ermənistan sərhədlərini tanımadığını bəyan etməsi bu iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasına öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Bu maddədə iki ölkə arasındakı əlaqələrə dərinlən təsir edən iki amil nəzərə çarpır. Bunlardan birincisi "soyqırım" anlayışı açıqca dilə gətirilmiş və Erməni "soyqırımının" beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınması üçün səy

göstəriləcəyi vurğulanmışdır. Digər bir deyişlə, tarixi bir iddia bir "gerçək" olaraq əks etdirilmiş və Türkiyə bilvasitə olaraq "soyqırım" cinayəti ilə günahlandırılmışdır. İkinci amil isə Şərqi Anadolu Bölgəsinin "Qərbi Ermənistan" adı ilə qeyd olunmasıdır. Buna görə Ermənistan Türkiyənin ərazi bütövlüyünü tanımamaqda və Türkiyənin şərqi öz torpaqları kimi qəbul etməkdədir. Bu vəziyyət açıqca beynəlxalq hüquq qaydalarına və iki dövlət arasında imzalanmış olan anlaşmalara ziddir. Qısa Ermənistanın müstəqilliyini elan edərkən Türkiyəni "soyqırım" cinayəti ilə günahlandırması və Türkiyənin ərazi bütövlüyünü tanımaması iki ölkə arasındakı əlaqələrin gərgin olacağına təəssüatlarını verirdi. Ancaq bu əlaqələr Ermənistanın müstəqilliyini elan etməsinin dərhal ardından ortaya çıxan Qarabağ problemi ilə daha da gərginləşdi. [14, 165]

Ter-Petrosyanın 16 oktyabr 1991-ci ildə Ermənistanın dövlət başçısı seçilməsindən iki ay sonra 10 dekabr 1991-ci ildə Qarabağ erməniləri Qarabağın müstəqilliyini elan etdilər. Azərbaycan hökuməti bu vəziyyəti tanımadı və bunun ardınca Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə başladı. 1992-ci ilin fevral ayında iki tərəf arasındakı qarşıdurmalar getdikcə kəskin xarakter almağa başladı. 15 martda İranın vasitəçiliyi ilə müvəqqəti atəşkəs elan edildi.

Ermənistanın bu addımlarına baxmayaraq, 1991-ci ilin aprel ayında İrəvana gedən Volkan Vural Ter-Petrosyanla görüşmüş və tərəflər arasında xoş qonşuluq əlaqələri qurmaq məqsədilə müqavilə planı hazırlanmışdır. Bu səfərdən sonra Ermənistandan olan nümayəndə heyəti Türkiyə Baş nazirinin köməkçisi Əkrəm Pakdəmir tərəfindən qəbul edilmiş və eyni zamanda, Türkiyənin 1991-ci ildə Mərkəzi Asiyaya ezam etdiyi nümayəndə heyəti Ermənistanda da səfərdə olmuşdur. Bu zaman kəsiyində türk xalqı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə görə Ermənistanla əlaqələrin qurulmasına qarşı sərt mövqe nümayiş etdirdiyi halda, türkiyəli diplomatlar isə əksinə Ermənistanla əlaqələr qurmağa üstünlük verirdilər. Türkiyə 1991-ci il dekabrın 16-da heç bir şərt irəli sürmədən Ermənistanın müstəqilliyini tanımışdır. Ermənistanın Qara dənizə çıxışı olmasa da, 1992-ci il

iyunun 25-də Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına müşahidəçi üzv kimi dəvət edilmiş və həmin il Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı Qars-Gümrü dəmir yolu xətti açılmışdır. [3]

Türkiyənin Ermənistanın müstəqilliyini tanımasından sonra bu ölkənin İrəvanda açılacaq diplomatik nümayəndəliyinə səfir də təyin olunmuşdu. Lakin səfirin Ermənistana getməsindən öncə Türkiyə tərəfi Ermənistanın ona qarşı torpaq tələbinin olmaması barədə maddənin də daxil olduğu protokolun imzalanmasını istəmişdir. Ancaq Ermənistan bu tələbi qəbul etməmişdir. Belə olan təqdirdə 1992-ci ildə Türkiyə İrəvanın iki ölkə arasında mövcud sərhədləri tanıdığını yazılı olaraq bildirməyə qədər Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurmamağa qərar vermişdir. Bu qərara baxmayaraq, Türkiyə tərəfi Ermənistanla qeyri-rəsmi əlaqələri kəsməmişdir.

Ermənistan tərəfi bəzi türk iş adamlarını İrəvana dəvət etmiş, onlardan Türkiyənin Trabzon limanını genişləndirərək Ermənistanın istifadəsinə verməsi üçün vasitəçi olmalarını istəmişdir. Bəzi erməni iş adamları Türkiyəyə gələrək bu məsələni Xarici işlər naziri Hikmət Çətinlə müzakirə etsələr də, bu təklif Türkiyə tərəfindən qəbul edilməmişdir. Amma Türkiyə 1992-ci ildə Avropa İttifaqından Ermənistana göndərilən 100 min ton buğdanın Türkiyə üzərindən Ermənistana daşınmasına və enerji böhranı yaşayan Ermənistana elektrik enerjisi sahəsində yardım etməyə razılıq vermişdir. Lakin 1992-ci ilin ortalarından etibarən ermənilər Dağlıq Qarabağa hücumlarını artırdıqlarına görə Türkiyə Azərbaycanın sərt reaksiyasından sonra Ermənistana buğdanın göndərilməsini yubatmış və elektrik enerjisi anlaşımasını həyata keçirmədən ləğv etmişdir.[3]

Bu dövrdə Türkiyənin bu böhrana istiqamətli xarici siyasəti araşdırıldığında dövrün Türk Hökumətinin ilk başlarda Ermənistan ilə əlaqələri pozmadan Azərbaycana kömək edən və bitərəfliyini mümkün olduğu qədər qorumağa çalışan bir strategiya izləməyə cəhd göstərdiyi aydındır. Ancaq Ermənistanın may ayında atəşkəsi pozaraq Şuşanı ələ keçirməsi, daha sonra da Naxçıvana hücum etməsi təhlükəsi böhranı Türkiyə sərhədinə yaxınlaşdırdı.

Türk hökuməti bu böhranı diplomatik yolla aşmaqda qərarlı görünürdü. Bu məqsədlə bütün ölkələr və beynəlxalq qurumlarla əlaqə yaradıldı və dövrün baş naziri Süleyman Dəmirəlin deyimiylə Ermənistan diplomatik məngənəyə alındı. Bu diplomatik cəhdlər nəticəsində ABŞ, İngiltərə, İran, Gürcüstan, Avropa Birliyi və NATO sərhədlərin zorla dəyişdirilməyəcəyinə dair bəyanatlarla çıxış etdilər. Rusiya Federasiyasının da qeyri-qanuni hərəkətləri dəstəkləməyəcəyini bildirərək Ermənistanı qınaması Naxçıvan böhranını sona çatdırdı. [17, 87]

Ancaq Ermənistan hücumlarını dayandırmayaraq 17 may 1992-ci ildə Azərbaycan torpağı olan Laçın bölgəsini ələ keçirdi. Beləliklə, Ermənistan və Qarabağ arasında quru koridoru meydana gəldi. Bununla kifayətlənməyərək 1993-cü ilin mart ayının son həftəsində hücum keçən erməni qüvvətləri 4 apreldə Kəlbəcər şəhəri ilə ətrafını ələ keçirdilər; beləliklə Qarabağ ilə Ermənistan arasında ikinci bir koridor açılmış oldu. Laçın kimi Kəlbəcər və Füzuli şəhərləri də Qarabağın ətrafındakı Azərbaycan torpaqları idi. Kəlbəcərin işğalından sonra Türkiyə iki qərar aldı: Ermənistana gedən və ya Ermənistandan gələn bütün təyyarə səfərlərini dayandırdı. İkinci olaraq məsələni Birləşmiş Millətlər Təhlükəsizlik Şurasına yönəltdi. Şura başçısı 7 apreldə bəyanat verərək baş verənlər qarşısında ciddi narahatlıq duyduğunu bildirdi, atəşin dayandırılmasını və erməni silahlı qüvvələrinin işğal etdiyi bölgələrdən çəkilməsini bildirdi.[17, 93]

Beləliklə, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Türkiyə Ermənistanla siyasi problemləri həll etməyə, Ermənistan isə Türkiyə ilə iqtisadi yaxınlaşmaya üstünlük vermişdir. Lakin Türkiyədə olduğu kimi, Ermənistanda da Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinə fərqli yanaşmalar olmuşdur. Ermənistan Prezidenti Ter-Petrosyan Azərbaycanla davam edən müharibəni nəzərə alaraq, iki cəbhədə birdən vuruşmamaq üçün Türkiyə ilə keçmişdən qalmış problemləri ikinci planda tutaraq Ankara ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrini gücləndirmək istəmişdir. Bu düşüncə Petrosyanın müşaviri tərəfindən daha yaxşı ifadə olunmuşdur: “Qarabağ və Ermənistanın maraqları çərçivəsində Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələr qursaq nə olar? Ermənistan-Türkiyə əlaqələrinin qurulmaması Azərbaycanla diplomatik

görüşlərdə Ermənistanın mövqeyini zəiflədir. ...Ermənistan Türkiyə ilə əlaqələr qurarsa, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli üçün tranzit ölkə ola bilər". Lakin həm daxildəki radikal erməni millətçiləri, həm də erməni diasporu Ter-Petrosyanın bu planlarına qarşı çıxmışdır. Buna baxmayaraq, Ter-Petrosyan Ermənistanın Müstəqillik Bəyannaməsində yer alan Türkiyəyə qarşı torpaq tələblərini beynəlxalq aləmdə irəli sürməmiş və bu maddənin 1995-ci ildə qəbul edilən Ermənistan konstitusiyasına birbaşa salınmasını əngəlləmişdir. Bundan əlavə, 1992-ci ildə ATƏT-ə daxil olarkən üzvlük şərtləri arasında yer alan sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipini də qəbul etmişdir.[17, 98]

Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində gərginlik 1998-ci ildə Robert Koçaryanın iqtidara gəlməsi ilə artmışdır. Bu hadisə qarşılıqlı münasibətlərdə yeni bir mərhələ idi. Koçaryan 1915-ci il hadisələrinin beynəlxalq aləmdə "soyqırım" kimi tanınmasını Ermənistanın xarici və təhlükəsizlik siyasətinin prioriteti elan etdi. Bunun qarşılığında isə Türkiyə Ermənistan vətəndaşları üçün viza prosedurasını və Ermənistana məxsus təyyarələrin Türkiyənin hava sahəsindən istifadəsini çətinləşdirdi.

Robert Koçaryanın Türkiyə haqqındakı düşüncələrini anlamaq üçün jurnalist Məmməd Əli Biranda 1 Fevral 2001-ci il tarixində verdiyi bir müsahibə son dərəcə faydalıdır. Koçaryan bu müsahibə əsnasında xüsusilə Türkiyənin Erməni "soyqırımını" tanıması və Ermənistandan üzr istəməsinin vacibliyini bildirmiş, belə edildiyi təqdirdə, Ermənistan dövləti Türkiyədən təzminat və torpaq tələb etməyəcəyini dəfələrlə vurğulamışdır. Koçaryan "Belə sadə bir addımla problemi kökündən həll edə bilərsiniz və əlaqələrimizin gələcəyini dəyişdirə bilərsiniz" demişdir.[9]

Türkiyənin rəsmi mövqeləri bu müsahibəyə tezliklə bir cavab verməsələr də, 2001-ci ilin iyun ayında dövrün Baş naziri Bülent Ecevitdən kəskin cavab gəlmişdir. Məlumdur ki, Türkiyənin Ermənistan ilə diplomatik əlaqə yaratmamasının səbəbi Ermənistan tərəfindən davamlı irəli sürülən "soyqırım" iddiaları və Ermənistanın Qarabağ da daxil olmaq üzrə Azərbaycan torpaqlarının

təxminən 20%-i işğal altında saxlamasıdır. Dövrün Amerikan Müdafiə Naziri Donald Rumsfeldin Ankara ziyarəti əsnasında Ecevit Ermənistan ilə diplomatik əlaqə yaratmanın şərtləri olaraq Ermənistanın Dağlıq Qarabağı tamamilə boşaltması və Naxçıvan ilə Azərbaycan arasında etibarlı bir koridor yaradılması olduğunu söyləmişdir. Bu bəyanata Ermənistan tərəfindən reaksiya gecikməmiş və Ermənistan Xarici işlər Naziri Vardan Oskanyan türk tərəfinin Ermənistan ilə diplomatik əlaqə yaratmaq üçün ön şərt irəli sürməsinin qəbul edilməz olduğunu dilə gətirmişdir.[17,123]

Bu dövrdə bir tərəfdən rəsmi kanallar arasında bu cür sərt mübahisələr davam edərkən digər tərəfdən vətəndaş cəhdləri vasitəsilə türk və erməni cəmiyyətləri arasında bir uzlaşma yolunda bir sıra cəhdlər də gözə dəyməkdədir. Bunun ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri də 2001-ci ilin ortalarında Türkiyə və Ermənistan arasındakı əlaqələrin normallaşdırılması istiqamətində bir addım atmaq məqsədiylə, altı türk və dörd erməni diplomatının iştirakı ilə 9 İyul 2001-ci ildə Cenevredə "Türk-Erməni Barışıq Komissiyası" (TEBK-Turkish-Armenian Reconciliation Commission) yaradılmışdır. Bu Komissiyanın məqsədi Türklər və Ermənilər arasında qarşılıqlı anlayış və xoş niyyəti inkişaf etdirmək; Ermənistan və Türkiyə əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasını təşviq etmək; türk-erməni vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və Erməni Diasporundakı mövcud barışma arzusundan faydalanmaq və təşkilatlar arasında təmas, dialoq və əməkdaşlığı dəstəkləmək; hökumətlərə təqdim edilmək üzrə bəzi tövsiyələr inkişaf etdirmək" olmuşdur.[7]

TEBK-in yaradılması Türkiyədə çox maraq oyanırsa da, Ermənistanda və xüsusilə Erməni Diasporunda böyük əks-səda doğurmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərində Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələbləri və bu ölkənin Dağlıq Qarabağı işğal etməsi vacib rol oynamışdır. SSRİ dağılmamışdan əvvəl Türkiyə Dağlıq Qarabağ məsələsini SSRİ-nin daxili işi kimi qəbul etmişdir. SSRİ dağıldıqdan sonra isə Türkiyə birinci mərhələdə Dağlıq Qarabağ məsələsində tərəfsiz qalaraq Ermənistan ilə Azərbaycan arasında vasitəçi olmaq istəmişdir. Hətta Türkiyə qısa

bir müddət Ermənistan və Azərbaycanla bu məsələni müzakirə etmişdir. Lakin Türkiyənin tərəfsiz vasitəçi olma cəhdləri çox çəkməmiş, Ermənistanın işğalı davam etdirməsinə paralel olaraq türk xalqının hökumət üzərindəki təzyiqi Ankaranın daha çox Bakını dəstəkləməsinə gətirib çıxarmışdır. Xüsusən, Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarının işğala məruz qalması Türkiyə ictimaiyyətində Ermənistana qarşı sərt reaksiyaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Muxalifət partiyaları, xüsusən də Milliyyətçi Hərəkət Partiyası Türkiyə hökumətinin tərəfsizlik siyasətini tənqid etmiş və Ermənistana qarşı hərbi əməliyyatların başlanmasını tələb etmişdir. Hökumət isə öz növbəsində Türkiyə ictimaiyyəti arasında artan bu narazılıqlar qarşısında Ermənistan siyasətini sərtləşdirsə də, bu, yalnız sözdə qalmış və gecikmiş bir addım təsiri bağışlamışdır. [15]

Ermənistanın Kəlbəcəri işğal etməsindən sonra Türkiyə mərhələli olaraq bu ölkəyə qarşı nəzərəcarpacaq sərt addımlar atmışdır. İlk əvvəl, Türkiyə SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə belə açıq olan Əlican sərhəd-keçid məntəqəsini bağlamış, 1993-cü il aprelin 5-də Xarici işlər naziri Hikmət Çətin Türkiyə üzərindən Ermənistana keçən bütün humanitar yardımların dayandırıldığını və icazəsiz keçmək istəyən təyyarələri vuracaqlarını açıqlamışdır. Bunun ardınca Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı dəmiryolu da bağlanmışdır. Türkiyə sərhədləri Dağlıq Qarabağda işğalın davam etməsi səbəbindən bağlasa da, sonralar sərhədləri açmaq üçün başqa şərtlər də irəli sürmüşdür. Türkiyənin Ermənistanla sərhədlərini açmaq üçün irəli sürdüyü şərtlər aşağıdakılardır. Ermənistan:

- 1915-ci il hadisələrini beynəlxalq aləmdə “soyqırım” kimi tanıtmə siyasətindən əl çəkməli, o hadisələri araşdırmaq üçün türk və erməni tarixçiləri ilə yanaşı, digər tərəfsiz tarixçilərin də daxil olduğu komissiyanın yaradılmasına razılıq verməlidir;
- Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməməli və Ağrı dağının təsvirini bayrağından çıxarmalıdır;
- Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın istədiyi həll variantını qəbul etməlidir;

- Naxçıvan-Azərbaycan yolunu açmalıdır.

1994-cü il mayın 12-də Azərbaycan ilə Ermənistan arasında atəşkəs müqaviləsi imzalandıqdan sonra, beynəlxalq təzyiqlərin nəticəsi olaraq, Türkiyə hava sahəsinin H-50 koridorunu Ermənistanın üzünə açmışdır. Sərhədlərin bağlı qalmasına və diplomatik əlaqələrin olmamasına baxmayaraq, iki tərəf arasında əlaqələr bundan sonra da tam qopmamışdır. Belə ki, 1997-ci ildə iş adamlarının bir araya gəlməsi ilə iki ölkə arasında ticarət və siyasi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün Türkiyə-Ermənistan Ticarət Şurası yaradılmış və 1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin Kənd təsərrüfatı naziri Mehdi Əkər Ermənistanın qətlə yetirilmiş Baş naziri Vazgen Sərkisyanın yas mərasimində iştirak etmək üçün Ermənistana getmişdir. [3]

Türkiyə ilə Ermənistan arasında ticarət sahəsində əlaqələr üçüncü ölkələr vasitəsilə davam etdirilmişdir. Erməni marketlərində türk malları satılmağa başlamış və keçən müddət ərzində erməni iş adamları Türkiyəyə asanlıqla viza ala bilmişlər. Sərhədlərin bağlı olmasına baxmayaraq, ticarət İran və Gürcüstan əraziləri vasitəsilə davam etdirilmişdir. İki tərəf arasında 1993-cü ildə 4,5 milyon dollar olan ticarət dövriyyəsi 1997-ci ildə 30 milyon, 2007-ci ildə 120 milyon və 2008-ci ildə 200 milyon dollara qədər artmışdır. Bundan başqa, iki ölkə arasında İstanbul-İrəvan, Antalya-İrəvan təyyarə reysləri və İrəvan-İstanbul, Antalya-İrəvan avtobus marşrutları təşkil olunmuşdur. Türkiyədə qeyri-leqal olaraq 20 mindən çox Ermənistan vətəndaşı çalışmaqdadır. Türkiyə və Ermənistan GSM şirkətləri arasında rominq müqavilələri imzalanmış və erməni şirkətləri bu rominq xidmətindən zaman-zaman işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarında da istifadə etmişlər. Abdullah Gülün Ermənistana səfəri zamanı Türkiyənin Unit Group şirkəti ilə Ermənistan Elektrik Şirkəti və Ermənistan Enerji və Sənaye Nazirliyi arasında elektrik enerjisinin alınması sahəsində müqaviləsi imzalanmışdır. [15]

Türkiyənin soyuq müharibə vaxtında Qərbdən tək tərəfli asılılığını tənqid edənlərdən biri də Türkiyənin hazırkı xarici siyasətinin banilərindən olan elm adamı prof. dr. Əhməd Davudoğludur.

Ə.Davudoğluna görə, XX əsrin sonlarına doğru iki mühüm hadisə Türkiyənin xarici siyasətini dəyişməyə məcbur etdi: Soyuq müharibənin başa çatması və 11 sentyabr hadisələri. Onun fikrincə, SSRİ-nin dağılması nəticəsində Türkiyənin yaxın ətrafı olan Balkanlar, Orta Şərqi, Qafqaz regionu və Orta Asiyada geosiyasi boşluq yaranmışdır. Bu geosiyasi boşluq zəncirin ən mühüm həlqələrindən olan Anadolu yarımadasındakı Türkiyənin regional və global strategiyasına təsir göstərmişdir. Nəticədə Türkiyənin geosiyasi quruluşunun təkrar şərh edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. [10, 56]

Ə.Davudoğlunun Türkiyənin xarici siyasətinə gətirmiş olduğu strateji dərinlik anlayışı iki elementin - Türkiyənin tarixi-mədəni irsi və coğrafi mövqeyinin məhsuludur. Xarici siyasət doktrinasını bu elementlər vasitəsilə izah edən Ə.Davudoğluna görə, tarixi məsuliyyəti və coğrafi mövqeyi Türkiyənin geosiyasi boşluğun meydana gəldiyi hər hansı bir bölgəyə qarşı biganə qala bilməyəcəyinə sübutdur. Onun fikrincə, 11 sentyabrdan sonra Türkiyənin coğrafi mövqeyi yenidən tərif olunmalıdır. Türkiyənin soyuq müharibəyə dair xarici strategiyasını ciddi şəkildə tənqid edən hökumət bu ölkəni qonşularından təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxarıb onlarla daha çox əməkdaşlıq edən Türkiyə etməyə çalışdı ki, buna da qonşularla sıfır problem adı verildi. Bu siyasət nəticəsində Türkiyənin ənənəvi müttəfiqlərindən fərqli olan daxili və xarici müttəfiqləri ortaya çıxmağa başladı. Lakin qonşularla sıfır problemdə bir addım irəlidə olmaq və problemləri sıfıra endirmək kimi qulağa xoş gələn nəzəriyyələrin real siyasətə uyğun olmadığına və davamlı şəkildə Türkiyəni güzəştə getməyə məcbur edən bir anlayış olduğuna dair çox ciddi iradlar mövcuddur.[10, 67]

Əhməd Davudoğlu “Balkanlar, Qafqaz regionu və Orta Şərqi baş verən hadisələr üzərində təsir gücü olmayan bir Anadolu ölkəsi nə bu həssas geosiyasi sahədə bütövlüyünü qoruya bilər, nə də dünyaya açıla bilər” sözləri ilə yaxın quru hövzəsi olan Qafqaz regionunda baş verən hadisələrin Türkiyənin gələcəyi üçün əhəmiyyətini ortaya qoyur.[10, 78]

Ə.Davudoğlu Türkiyənin ötən əsrin 90-cı illərindən sonrakı Qafqaz siyasətini tənqid edir və iddia edir ki, Cənubi Qafqaz siyasətində Türkiyə Qafqazı bütöv olaraq əhatə etməmiş və Cənubi Qafqaz siyasəti yalnız Azərbaycan-Ermənistan qarşılıqlı çərçivəsində dəyərləndirilmişdir. Bu mənada Qafqazdakı Türkiyə siyasətinin çoxşaxəli olması bu ölkənin təsir dairəsinin artacağı barədə düşünməyə əsas verir. Onun Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasəti ilə əlaqədar bu şərhini xüsusən hazırda Ermənistan açılışını dəstəkləyən bir çox yazıçı və siyasətçilər paylaşırlar. Ə.Davudoğlunun fikirlərini təhlil etdikdə sətiraltı aşağıdakı mənanı çıxarmaq olar: “Türkiyə soyuq müharibədən sonra Qafqaz siyasətində Ermənistanla əlaqələrin inkişafı üçün heç bir addım atmayaraq çoxşaxəli siyasət yürütmədi”. Ə.Davudoğlunun dövründə Türkiyənin Qafqaz siyasətində Ermənistanın daha çox ön plana çıxmasında yuxarıdakı şərhin böyük rolu olacaqdır.[10, 89]

2002-ci ildən sonra Türkiyənin xarici siyasətində yaşanan anlayış dəyişikliyini Ankaranın Ermənistan siyasətinə də öz təsirini göstərdi. Türkiyə Kipr, Suriya və Şimali İraq siyasətində olduğu kimi Ermənistanla qarşı da bəzi “qarşılıqsız” addımlar atmağa başladı. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- 2003-cü il oktyabrın 16-da Türkiyə hava sahəsini Ermənistanın üzünə açdı və bu ölkənin təyyarələri Türkiyəyə birbaşa uçmağa başladı;
- 2007-ci il martın 29-da Türkiyə erməni kilsəsi olan Akdamarı təmir etdirdi və muzey olaraq istifadəyə verdi;
- 2008-ci ilin sentyabrında Serj Sərkisyanın dəvəti ilə Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül Ermənistanla səfər etdi;
- Abdullah Gülün bu ölkəyə səfərindən sonra xaricdəki Ermənistan səfirliklərinin təşkil etdiyi ziyafətlərdə türk diplomatlarının iştirakına icazə verildi.

II FƏSİL

TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ERMƏNİSTAN MƏSƏLƏSİ

Türkiyə və Azərbaycan türkləri eyni millətin övladları olaraq uzun illər boyunca mehriban qonşuluq şəraitində yaşamışlar. Lakin tarixin müəyyən dövrlərində xüsusilə, Osmanlı və Səfəvi dövründə bu iki xalq arasında ciddi qopuqluq, hətta, ictimai səviyyədə deyilsə, də dövlət səviyyəsində qarşıdurma yaşanmışdır. 20-ci əsrin əvvəllərində Osmanlıdan Türkiyə Cümhuriyyətinə keçilmiş və Şimal Azərbaycan torpaqlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömürünün qısa olması səbəbi ilə bu iki dövlət arasında əlaqələrin inkişafı zəif olmuşdur. Lakin o dövrdə Azərbaycan torpaqlarında isə Türkiyə türklərinin müstəqilliyin gücləndirilməsində və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində rolu ikili əlaqələrin təməllərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Bu çərçivəsində Qafqaz İslam Ordusunun ermənilərin törətdiyi qırğınların qarşısının alınmasında və Bakının işğaldan azad edilməsində göstərdikləri şücaət danılmazdır.[1, 34]

Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu müddətdə - 1991-ci ilə qədər Azərbaycan və Türkiyə türkləri arasındakı əlaqələr tam kəsilmiş olmasa da, çox məhdud olmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən bərpa etməsindən sonra iki cəmiyyət arasındakı əlaqələr yenidən intensivləşməyə başlamışdır. Müstəqillik mübarizəsi dövründə Azərbaycanın ən çox köməyi Türkiyədən gördüyü hər kəsə məlum olan bir gerçəklikdir. Əslində, Türkiyənin heç bir şey etməyib, yalnız müstəqil dövlət olaraq varlığı belə Azərbaycandakı mübarizə baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur.[1, 45]

20 yanvar 1990-cı ildə Sovet Ordusu Bakıya hücum edərək, qırğınlar törəyəndə Azərbaycan ictimaiyyətində Türkiyəni hadisələrə hərbi müdaxilə edərək, Azərbaycanı qurtaracağı barədə gözləmə belə mövcud olmuşdur. Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduğunda onu ilk olaraq, Türkiyə tanımış, Rusiya və İran tərəfindən dəstəklənən Ermənistanın Azərbaycana hücum etdiyi

vəziyyətdə belə, yenə ən çox dəstəyi Türkiyədən görmüşdür. 20-ci əsrin əvvəllərində baş verənlərin bunlara əlavə olunması Azərbaycan baxımından əlaqələrə verilən əhəmiyyətin psixoloji ölçüsünün daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Əlaqələr əhəmiyyətli ölçüdə təşkilatlanmış, ciddi proyektlərlə gücləndirilmişdir. Azərbaycan və Türkiyənin bir-birlərinin ən əhəmiyyətli strateji tərəfdaş olmaları hər iki ölkədə və bir çox xarici ölkədə yüksək qiymətləndirilir. Qarşılıqlı olaraq hər iki cəmiyyət bir-birlərinin problemlərinə həssaslıqlarını davam etdirməkdədirlər. Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda ictimaiyyət arasında aparılan sorğularda iki ölkə xalqının "özünü ən yaxın xalq olaraq kimi görürsünüz" sualına cavab olaraq bir-birlərini göstərmələri buna əyani sübutdur. Arzulanan ölçüyə çatmamış olsa belə, iki ölkə arasında xüsusilə, hərbi sahədəki əməkdaşlıq kəsilməz olaraq davam etdirilir. İki ölkə iqtisadi sahədəki əməkdaşlığını qlobal təsirləri olan regional projelərə yönəlmişlər. Gözləniləndən daha uzun müddət içərisində reallaşdırılmış olsalar da, Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru xətti, Bakı-Tiflis-Erzurum təbii qaz boru xətti tamamlanmış, Bakı-Tiflis-Qars dəmiryolu proyektı isə tamamlanmaq üzrədir. BTC neft ixrac boru kəməri Xəzər dənizindəki neft yataqlarından hasil olunan xam nefti Aralıq dənizinin Türkiyə sahilinə nəql edir və oradan da tankerlərə yüklənərək Avropa bazarlarına yola salınır. Bu boru kəməri Bakı yaxınlığındakı Səngəçal terminalından başlayıb Azərbaycandan, Gürcüstandan və Türkiyədən keçərək Aralıq dənizinin Türkiyə sahilindəki Ceyhan dəniz terminalınadək uzanır.[4, 67]

Uzun müddət Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əlaqələrində Türkiyənin Azərbaycana sərmayələri ön planda olsa da, son illərdə Azərbaycanın Türkiyəyə böyük ölçüdə sərmayələr qoymağa başlaması Azərbaycan tərəfindən əlaqələrə böyük önəm verildiyinin təzahürüdür. Ayrıca olaraq Avropanın enerji təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən bəzi proyektlər illərdir gündəmdə olmasına baxmayaraq, bu proyektlərə bağlı heç cür addımlar atıla bilmədiyi halda, Azərbaycan ilə Türkiyənin Trans Anadolu Boru Xətti (TANAP)

mövzusunda qərar vermələri və proyektı dərhal reallaşdırmağa başlamaları da həm bu iki ölkənin siyasi və iqtisadi imkanlarına, həm də ikili əlaqələrinin inkişafına böyük töhfədir.

Yeddi milyard dollar dəyərində olan anlaşma Azərbaycanın Şahdəniz yatağının ikinci fazasından çıxarılan 16 mlrd m³ təbii qazın Türkiyəyə çatdırılmasını nəzərdə tutur. Bu həcmın altı milyardı ölkənin daxili tələbatına yönəldiləcək, 10 milyard kub metri isə Türkiyə üzərindən Avropa bazarlarına çıxarılacaq. Bu layihə Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı strateji əlaqələri dərinləşdirməklə yanaşı, Azərbaycanla Avropa arasında Türkiyə üzərindən orqanik bir bağ təmin edəcək. Azərbaycandan Dövlət Neft Şirkətinin, Türkiyədən BOTAŞ və TPAO'nun ortaqlığı ilə yaradılan TANAP layihəsi yeddi milyard dollar sərmayə ilə altı ildə həyata keçiriləcək.[18]

Azərbaycan ilə ikitərəfli əlaqələr Türkiyə üçün hər zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu prizmadan baxdıqda, Azərbaycanla əlaqələrin daha da gücləndirilməsinə təkan verəcək strateji əməkdaşlıq mexanizmlərinin 2010-cu ildə ortaya çıxarılması bu əlaqələrə yeni bir dinamizm qazandıra biləcək xüsusiyyətdədir. Eyni zamanda, Türkiyə ilə Azərbaycanın 2010-cu ildə reallaşdırdıqları yüksək səviyyəli strateji əməkdaşlığı Türkiyənin son zamanlar həyata keçirdiyi xarici siyasi kursun yeni bir konkret nəticəsi kimi də dəyərləndirmək olar. Belə ki, Türkiyə son illər qonşularının bir çoxu ilə yüksək səviyyəli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə yeni diplomatik mexanizmlər həyata keçirməyə xüsusi əhəmiyyət verməkdədir. Buna Türkiyənin bu gün xarici siyasətini səciyyələndirən “qonşularla sıfır problem” ifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə istiqamət verməkdədir. Türkiyə əvvəllər də yüksək səviyyəli oxşar əməkdaşlıq mexanizmlərini digər qonşuları - Suriya, İraq, Yunanıstan və Rusiya ilə reallaşdırmışdır. [18]

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından belə bir xüsusi mexanizmin yaradılması çox əhəmiyyətlidir. Çünki iki ölkə arasındakı əlaqələr yalnız dövlətlər arasındakı diplomatik əlaqələrlə məhdudlaşmır. Bu əlaqələrə paralel olaraq cəmiyyətlər arasında da çox güclü tarixi, sosiomədəni və iqtisadi əlaqələr mövcuddur. Bu qədər güclü və dərin olan əlaqələrin müxtəlif və fərqli xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək yükü, heç şübhəsiz, daha çox iki ölkənin Xarici İşlər Nazirliklərinin üzərinə düşür. Bu səbəbdən ortaq mövzularla əlaqədar hər iki ölkənin xarici siyasətini həyata keçirən bu qurumların daha sıx əməkdaşlıq etmələri, eyni zamanda digər nazirliklər arasında da əsaslı bir koordinasiyanın təmin edilməsi çox vacibdir. [8]

Xüsusilə iqtisadi sferada əlaqələrin gücləndirilməsi üçün iki ölkənin əlaqədar nazirlikləri arasında siyasi olmayan mövzularda əməkdaşlıq mexanizmlərinin formalaşdırılması ortaya çıxacaq problemlərin ciddi səviyyəyə çatmadan nəzərdən keçirilib dərhal həll edilə bilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu, eyni zamanda əlaqədar nazirliklərlə sosial-iqtisadi aktorlar arasında təsirli bir ünsiyyət kanalını açar, əlaqələrə istiqamətlənmiş kompleks yanaşmanın inkişaf etdirilməsini təmin edə bilər. Vaxt azlığı səbəbindən simvolik əhəmiyyəti daha çox olan beynəlxalq rəsmi ziyarətlərdə məhdud sayda mövzuların gündəmə gələ bildiyini nəzərə alsaq, bu ziyarətlərin gündəliyinə düşə bilməyən digər mövzular vaxtında həll olunmadıqda müxtəlif tərəflərə təsir edə biləcək böyük problemlər yarada bilər. Bu səbəbdən bu tipli mövzulara hər zaman vaxt ayıra biləcək əməkdaşlıq mexanizmləri inkişaf etdirilməli, normal şərtlər daxilində laqeydlik edilə biləcək problemlərin diqqətə alınaraq həll edilməsi üçün də yeni fərsətlər təmin edilməlidir. [10, 145]

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin gəlib çatdığı bu yeni mərhələ çox əhəmiyyətlidir. Bu mərhələyə qədər daha çox iqtisadi sferada, kiçik və orta səviyyəli iş dünyası tərəfindən reallaşdırılan sərmayələr hesabına istər Azərbaycandan Türkiyəyə, istərsə də Türkiyədən Azərbaycana çoxlu sayda iş adamı və işçi getmişdir. Eyni zamanda, təhsil, ictimai və mədəni sahələrdəki

əlaqələr də çox inkişaf etmişdir. İki ölkə arasında, demək olar ki, bütün sahələrdə inkişaf edən əlaqələr bu gün dialoq ehtiyacını ortaya çıxarmışdır. Bütün səviyyələrdə dialoq kanallarının qurulub inkişaf etdirilməsi müəyyən aktual mövzuların yanlış anlaşılmasının qarşısının alınmasında, etibarlı məlumat axını və qarşılıqlı mübadilənin təmin edilməsində faydalı olacaqdır.

Bunula yanaşı, iki ölkə arasında strateji əməkdaşlıqla bağlı razılaşma imzalanmış və bu istiqamətdəki işləri koordinasiya etmək məqsədiylə şura yaradılmışdır. Əvvəl Türkiyə Respublikasının başçısı Abdullah Gülün 16-17 Avqust 2010-cu il tarixləri arasında Azərbaycana reallaşdırdığı rəsmi səfəri əsnasında "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Arasında Strateji Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Razılaşması" imzalanmışdır. Daha sonra isə 15-16 sentyabr 2010-cu il tarixlərində İstanbulda reallaşdırılan Türk Dilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvə Toplantısında Türkiyə Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilə Azərbaycan Dövlət Başçısı İlham Əliyev Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqında razılığa gəlmişlər. 25 Oktyabr 2011-ci ildə isə hər iki ölkə liderlərinin və müdafiə nazirlərinin də iştirakı ilə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının ilk toplantısı reallaşdırılmışdır. Şuranın ikinci toplantısı isə 11 sentyabr 2012-ci ildə baş tutmuşdur.[18]

1991-ci ildən günümüzə qədərki dövrdə Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən çətin məqam Türkiyə-Ermənistan protokollarının Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə olan təsiri olmuşdur.[10, 110]

Türkiyə 2002-ci ildən sonra Ermənistan siyasətindəki bu dəyişikliyə "iki dövlət arasında münasibətlərin normallaşması" adını verdi. "Normallaşma" Ədalət və İnkişaf Partiyasının (Adalet və Kalkınma Partisi (AK Parti) təşkil etdiyi hökumətin dövründə başlasa da, Türkiyədə bu prosesi digər türk diplomatları arasında da dəstəkləyənlər oldu. Türkiyə dövləti münasibətlərin normallaşması prosesini üç istiqamətdə aparmağa çalışdı:

- birincisi, türk və erməni xalqları arasında barışın əldə olunması;

- ikincisi, Türkiyə ilə Ermənistan arasında siyasi və tarixi məsələlərlə bağlı müzakirələrə başlamaq və Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dəstək vermək yoluyla regional sülhün əldə olunması;

- üçüncüsü, Türkiyə ilə Ermənistan arasında diplomatik əlaqələrin bərpa edilməsi və sərhədlərin açılması. [3]

Türkiyə hər üç istiqamətin bir layihə çərçivəsində həyata keçirilməsini istəyir.

2002-ci ildən sonra Türkiyənin ənənəvi xarici siyasətində köklü dəyişiklik baş verdi. Bu siyasət Türkiyənin xarici işlər naziri və baş nazirin keçmiş müşaviri Əhməd Davud-oğlunun qonşularla “sıfır” problem strategiyası ilə təmələndən dəyişdi. Davudoğlu “Strateji dərinlik” adlı kitabında “qonşularla sıfır problem” strategiyasının məqsədini belə açıqlayır: “Türkiyə bütün qonşuları ilə münasibətlərində problemləndirən üçün sərhədlərinin içinə qapanıbdır və bu səbəbdən yaxın regionlarda hərəkət sahəsi daralıbdır. Türkiyənin regional güc olma bilməsi üçün qonşularla olan problemlərini sıfıra endirməlidir. Bu problemlərin güc, gərginlik və silahlı müqavimət yolu ilə deyil, neoliberal bir mövqe olan qarşılıqlı razılaşma və qarşılıqlı faydalanma modeli ilə həll edilməsinə üstünlük verilməlidir. Əgər Türkiyə qonşuları ilə problemlərini həll edə bilərsə, regionda daha güclü dövlət ola bilər”. [10, 98]

Hökumət rəsmiləri qəti şəkildə qəbul etməsələr də, Türkiyənin “erməni açılımı”nı xarici təzyiqlərin nəticəsi kimi dəyərləndirənlər də var. Xüsusən, müxalifət partiyaları Türkiyənin “erməni açılımı”nı bu şəkildə qiymətləndirir ki, bunun da iki səbəbi var:

1. Türkiyənin Avropa İttifaqına (Aİ) üzvlüyü üçün təşkilatın qoyduğu əsas şərtlərdən biri Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin açılmasıdır. Hətta Aİ şərt qoymasa belə, Avropa Parlamenti 1987-ci ildə qəbul etdiyi qərarla Türkiyənin “erməni soyqırımını” tanımasını istəmişdir.[11]

2. Türkiyə-Ermənistan sərhədləri bağlandığı gündən etibarən ABŞ bu sərhədlərin açılmasını istəmiş, hətta çox vaxt tərəflər arasında vasitəçilik etmiş və Konqresdə

Türkiyənin Ermənistanla sərhəddini açmasını tələb edən qərarlar da qəbul edilmişdir

Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı “səssiz diplomatiya”dan fərqli olaraq “Yol xəritəsi” protokolunun aprelin 24-ündən 1 gün əvvəl açıqlanmasının məqsədi ABŞ Prezidenti Barak Obamanın aprelin 24-də “soyqırım” ifadəsi işlətməsinin qarşısını almaq idi. Lakin Obama 1915-ci il hadisələri üçün ingilis dilində “genocide” ifadəsindən istifadə etməsə də, ermənilərin 1915-ci il hadisələri üçün istifadə etdikləri “böyük fəlakət” mənasına gələn “metz yegen” sözünü işlətdi. Yəni Obama erməni dilində “soyqırım” dedi. Obamanın ingilis dilindəki “genocide” sözündən istifadə etməməsi erməni diasporunu, ermənicə “metz yegen” sözünü istifadə etməsi isə Türkiyə rəsmilərini narahat etmişdir. Lakin Türkiyə hökuməti Obamanın “soyqırım” deməməsini aprelin 22-də açıqlanan “Yol xəritəsi”nin uğuru kimi qiymətləndirdi. Obamanın “genocide” deməməsi Türkiyənin, “metz yegen” deməsi isə ermənilərin könlünü almaq mənasına gəlirdi.[3]

Türkiyə-Ermənistan əlaqələrindəki ən əhəmiyyətli irəliləyiş isə ABŞ Dövlət Başçısı Barak Obamanın Türkiyə ziyarətindən sonra yaşanmışdır. Lakin eyni günlərdə Ermənistan səlahiyyətlilərinin Ermənistan və Qərbi mediasındakı açıqlamaları onların rəsmi mövqelərinin dəyişmədiyinin göstəricisi olmuşdur. Buna baxmayaraq, 2009-cu ilin ilk aylarında sərhədlərin açılacağına dair geniş bir xəbər bombardmanı edilmiş (bunlar içərisində xüsusilə, Türkiyə-Ermənistan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün İsveçrə köməyiylə bir yol xəritəsi təmin edəcək protokollar üzərində işə başlandığının 22 apreldə açıqlanması əhəmiyyətli olmuşdu), daha sonra Türkiyədəki müxalifətin və Azərbaycanın etirazları nəticəsində belə bir şeyin əslində heç planlanmadığı açıqlanmışdır. Ən dəqiq açıqlama isə Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Naziri Rəcəb Tayyip Ərdoğanın bu məsələdəki narazılıqları aradan qaldırmaq üçün Azərbaycana etdiyi rəsmi səfərində verilmişdir.[3]

Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasının müzakirə olunduğu günlərdə prosesi diqqətlə izləyən üçüncü tərəflərdən biri də Azərbaycan olmuşdur. Çünki bu prosesin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ siyasətinə birbaşa təsiri var. Azərbaycanın dövlət rəsmiləri Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı görüşlərə etiraz etməsələr də, Dağlıq Qarabağda işğal bitmədən sərhədlərin açılmasına şiddətlə qarşı çıxırdılar. Bu sahədə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında son 16 ildə ciddi əməkdaşlıq olmuşdur. Lakin 2009-cu ildə Türkiyə ilə Ermənistan arasında münasibətlərin normallaşması prosesinin detalları haqqında xəbərləri üçüncü tərəf(lər)dən alması, türkiyəli rəsmilərin bu barədə bir-birindən fərqli açıqlamaları və erməni mətbuatında Dağlıq Qarabağın Türkiyə-Ermənistan “normallaşma prosesi”ndə ilkin şərt olmaması xəbərlərini Türkiyənin təkzib etməməsi Azərbaycanı narahat etmişdir. Digər tərəfdən, 1993-cü ildən etibarən ilk dəfə Türkiyə ilə Ermənistan münasibətlərində Dağlıq Qarabağın güclü bir ilkin şərt olmadığı hiss olunurdu. Türkiyədə davam edən bu prosesə paralel olaraq, Türkiyə daxilindən olduğu kimi, Azərbaycandan da etiraz səsləri yüksəldi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “sərhədlər Kəlbəcərin işğalından sonra bağlanmışdır, yalnız Kəlbəcər azad olunduqdan sonra açılmalıdır” açıqlamasını verərək rəsmi səviyyədə Azərbaycanın mövqeyini bildirdi. Bu hadisələr qarşılıqlı olaraq etimadsızlığın yaranmasına səbəb oldu. Türkiyədə də Ermənistanla “normallaşma prosesi” ilə bağlı Azərbaycanın məlumatlandırılmadığı və prosesdə Azərbaycan tərəfinə diqqət göstərilmədiyinə dair iradlar artdı.[18, 34]

Əlbəttə, məsələyə Cənubi Qafqazda davam edən geosiyasi oyun prizmasından baxdığımız zaman yaşanan bu böhranlardan nə Azərbaycan, nə də Türkiyə qazanlı çıxdı. Əksinə, üçüncü qüvvə(lər) qazanlı çıxmağa çalışdı. Türkiyə-Ermənistan protokolları ilə bağlı yaranan qısa gərginlik Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı digər sahələrə də mənfi təsir göstərdi. Xüsusilə iki ölkə arasında qazın alqı-satqısına dair müqavilənin imzalanması gecikdi.[19]

Türkiyə və Ermənistan hökumətləri protokolların təsdiqlənməsi üçün xaricdən, təsdiqlənməməsi üçün isə daxildən təzyiqlərə məruz qalırlar. Protokollar

imzalanandan sonra Türkiyə-Ermənistan münasibətləri və protokollar haqqında mübahisələr bitmədi, sadəcə məzmun dəyişdi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı müzakirələr üçün psixoloji şərait yarandı. Protokollar imzalanandan sonra Türkiyənin Qarabağ şərti ermənilər tərəfindən ciddi qəbul olunmurdu. Türk rəsmilərinin Qarabağ haqqında açıqlamalarını Türkiyə və Azərbaycan ictimaiyyətlərini rahatlatmaq üçün verilən mesajlar kimi dəyərləndirən Ermənistan Türkiyənin bu məsələdə qəti mövqeyini gec dərk etdi. Ermənistan protokolların “Qarabağsız” təsdiqlənməsi üçün Rusiya və ABŞ vasitəsilə Türkiyəyə qarşı təzyiqləri artırmağa çalışdı və Qarabağın rəsmi olaraq protokollarda yer almamasını siyasi maneə üçün vasitə kimi istifadə etdi. İrəvanın özünün isə Türkiyəyə qarşı ata biləcəyi addımlar məhduddur. Ermənistan protokolları gah Türkiyədən sonra, gah da ondan əvvəl təsdiqləyəcəyini bildirdi. Hər iki halda da ABŞ vasitəsilə Türkiyəyə qarşı təzyiqləri göstərməyə çalışdı. Lakin nə protokollarla əlaqədar qətiyyətli bir siyasət ortaya qoya bildi, nə də Türkiyəyə qarşı təzyiqləri siyasəti bir nəticə verdi. Bu səbəbdən Ermənistanın “protokollar” siyasətinin İrəvan mərkəzli olduğuna dair şübhələr özünü doğrultmağa başladı. Ermənistanın protokollardan imzasını geri çəkmə ehtimalı azdır. Bu addım onun həm Türkiyə, həm də beynəlxalq aləmə qarşı haqsız vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər. Ermənistan parlamentinin protokollardan imzasını geri çəkmək üçün ölkə prezidentinə verdiyi səlahiyyət onun protokollardan imzasını geri çəkəcəyi mənasına gəlmir.[23]

Bu qətnamə özlüyündə Qarabağ prosesini sürətləndirdi. Qətnamənin qəbulundan sonra Ə.Davudoğlu Qarabağ şərtini daha sərt sözlərlə ortaya qoydu. Bundan başqa, Madrid prinsiplərinin yenilənmiş variantını Azərbaycan tərəfinin qəbul etməsi, Ermənistan tərəfinin isə qəbul etməməsi, Qarabağ məsələsində Türkiyə və Azərbaycanın sərt mövqeyi və Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində yaşanan müsbət irəliləyiş Ermənistanla qarşı təzyiqləri artırmağa bilər. Minsk qrupu həmsədrlərinin Azərbaycanın qəbul etdiyi Madrid sənədinin yenilənmiş variantının müzakirəsi üçün sadəcə Ermənistanla səfər etməsi və həmsədr ölkələrin

bu ölkənin rəsmiləri ilə görüşdən sonra bir açıqlama verməməsinə baxmayaraq, Ermənistanın xarici işlər naziri Nalbandyanın “biz 2007-ci ildəki Madrid sənədini qəbul edirik” açıqlaması Ermənistana qarşı artan təzyiğin ilkin işarələri ola bilər. Lakin bu təzyiq işarələri Ermənistanın güzəştə gedəcəyi mənasına gəlmir. Ermənistan Rusiya və ABŞ arasında rəqs etmək yolu ilə bu təzyiqlərdən qaçmağa çalışır.[19]

Qarabağ şərtinin ermənilərin iddia etdiyi kimi türk xalqının və Azərbaycanın reaksiyasından sonramı gündəliyə gətirildiyi, yoxsa protokolların imzalandığı mərasimdəmi Ermənistana bildirildiyi dəqiq deyil. Lakin Türkiyə mətbuatında yazılanlar və bu ölkənin rəsmi şəxslərinin açıqlamaları Türkiyənin protokolları imzalayarkən Qarabağ məsələsindən bir tərəfdən Ermənistanı cəsarətləndirmək (Qarabağ məsələsinin həlli üçün addım atmaq məqsədilə), digər tərəfdən isə Minsk qrupu həmsədr ölkələrinin Ermənistana təzyiqlərini artırmaları üçün istifadə etməyi hədəflədiyi düşünülməkdədir. Yəni Türkiyə protokolları imzalayarkən Qarabağ şərtini tamamilən diqqətdən kənar qoymamışdır.[17, 89]

Protokolların imzalanmasından və Baş nazir Ərdoğanın 2009-cu ilin may ayında Azərbaycan Milli Məclisində etdiyi çıxışından sonra Türkiyədən Qarabağ şərti ilə bağlı fərqli açıqlamalar da gəldi. Bu isə ekspertlərin Türkiyə Qarabağ şərtini dəyişdirir (yumuşaldır) şəklində fikirlər səsləndirməsinə səbəb oldu.

Xüsusən Baş nazir Ərdoğanın 2010-cu ilin aprel ayında Vaşinqtonda keçirilən nüvə təhlükəsizliyi üzrə sammitdən qayıdarkən, “Ermənistan Qarabağı boşaltmağa Ağdam və Füzulidən başlaya bilər” şəklindəki açıqlaması Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında qənaətli təhlillərin aparılmasına səbəb oldu. Lakin Baş nazir Ərdoğanın açıqlamasının sətiraltı mənalara diqqət yetirdiyimiz zaman Türkiyənin Qarabağ şərtini iki rayonla əvəz etmədiyini görürük. Türkiyənin Xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun 2010-cu il mayın 4-də Türkiyə mediasına verdiyi müsahibədə “Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhədlərin açılması üçün ilk növbədə İrəvan işğal etdiyi bölgələrdən çəkilməli, Bakı bu addımdan razı

qalmalı və sonra Azərbaycan-Ermənistan sərhədi açılmalıdır” şəklində açıqlaması Türkiyənin sərhədlər siyasətinin Bakı mərkəzli olduğuna işarədir.[9]

Bəzi jurnalistlər və yaşlı diplomatlar Türkiyənin sərhədləri Dağlıq Qarabağ üçün deyil, ətrafındakı 7 rayon üçün bağladığını önə çəkərək Ərdoğanın səhv açıqlama verdiyini iddia etsələr də, Baş nazir Ərdoğan daha sonralar da Azərbaycan parlamentindəki açıqlamasını dəfələrlə təkrarladı. Türkiyənin Baş nazirindən başqa xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu da dəfələrlə Dağlıq Qarabağda işğal bitmədən sərhədlərin açılmayacağını bildirdi. İki qardaş dövlət arasında yaranan bu problemdə ekspertlərin ən çox üstündə durduğu çatışmazlıqlardan biri koordinasiyanın olmaması idi. Bu hadisədən sonra Türkiyə və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ diplomatiyası və protokollar məsələsində koordinasiyanın daha da gücləndiyi açıq şəkildə hiss olunmağa başladı. Türkiyə ilə Ermənistan arasında yaşanan hər yeni hadisədən sonra Türkiyədən Azərbaycana xüsusi diplomatlar göndərilərək və ya rəsmi səviyyədə telefon danışıqları ilə bu yeni hadisələrin inkişafı haqqında Azərbaycan daha çox məlumatlandırıldı. Beləliklə, Azərbaycanda Türkiyənin protokollar siyasətinin məğzi anlaşıldı. Xüsusən Baş nazir Ərdoğanın Azərbaycan Milli Məclisindəki açıqlamaları Azərbaycanda Türkiyəyə qarşı etimadı artırdı.[9]

Lakin bu Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində yaranmış gərginliyin tam ortadan qaldırılması ilə nəticələnmədi. Protokolların mətninin açıqlandığı tarix, yəni 31 avqust münasibətlərdə problemə səbəb olmasa da, 2009-cu il oktyabrın 14-də dünya kubokunun seçmə oyunları çərçivəsində Türkiyə ilə Ermənistan arasında Bursada oynanılan futbol oyununa Azərbaycan bayrağının gətirilməsinə Bursa İcra Hakimiyyətinin Dünya Futbol Federasiyasının (FİFA) qərarına əsasən icazə verməməsi və Azərbaycan bayrağının bir polis işçisi tərəfindən təhqir olunması münasibətlərdə yeni bir gərginlik yaratdı.

Ermənistan ilə protokolların imzalanmasından az bir vaxt keçməmiş 14 oktyabr 2010-ci il tarixində iki ölkə arasındakı Dünya Kuboku Seçmələrinin qrup qarşılaşması olmuşdur. İlk oyun Abdullah Gülün Serj Sarkisyan tərəfindən dəvət

edildiyini və Gülün də bu dəvətə razılıq etdiyindən yuxarıda bəhs edilmişdi. Bu səfər Bursada oynanılacaq oyun üçün eyni təklif Gül tərəfindən Sarkisyana edilmiş və "olar" cavabı alınmışdır. Bu vəziyyətin iki ölkə arasındakı əlaqələrin normallaşma müddətinə yardım edəcəyi düşüncəsi hər iki ölkə ictimaiyyətdə və beynəlxalq mətbuatda dilə gətirilmişdir. Lakin oyundan əvvəl verilən məlumatlara görə Ermənistan Respublikasının başçısının və Milli Komandasının türk azarkeşlər tərəfindən etiraz ediləcəyi və stadionda Azərbaycan bayraqları açılacağı xəbərinin yayılmasından sonra Dünya Futbol Federasiyası (FIFA) stadionu Azərbaycan bayrağının aparılmasını qadağan edən qərar vermişdir. FIFA-nın baş katibi Jerome Valkenin Türkiyə Futbol Federasiyasının Prezidenti Əhməd Güvənərə göndərdiyi məktub bu qərarın Türkiyə tərəfindən tətbiq olunmasında böyük rol olmuşdur. Jerome Valke Əhməd Güvənərə, "Çox təcili" başlığıyla göndərdiyi məktubda Atatürk Stadionuna Azərbaycan bayraqlarının buraxılmamasını istəyərkən, əks vəziyyətdə oyunu ləğv etməkdən başqa variantının olmadığını bildirmişdir.[14]

FİFA-nın istəyi və Bursa Valiliyinin birgə qərarından sonra oyun günü stadionu Azərbaycan bayraqlarının aparılmasına icazə verilməmiş, stadionu Azərbaycan bayrağı ilə girmək istəyənlərin əllərindən bayraqlar alınmışdır. Bayraqlar yığılarkən təhlükəsizlik əməkdaşlarından birinin bayrağı zibil qabına atması medianın diqqətindən yayınmamış və bu hadisə Azərbaycanın ciddi etirazına səbəb olmuşdur.[19]

Stadiona Azərbaycan bayraqlarının buraxılmaması barədə Azərbaycandan və Türkiyədən müxtəlif tənqidi yazılar özünü biruzə verməyə başladı.[19]

Dövrün CHP lideri Dəniz Baykal, Hökuməti sərt tənqid etmiş və Azərbaycanın dəstək xarakterli bir mesajla çıxış etmişdir (Zaman, 20 Oktyabr 2009): "14 Oktyabrda Bursa da Ermənistan-Türkiyə futbol oyunu keçirildi. Sərhəd açılması məsələsində yaşanan böhranın ardından bayraq böhranı da yaşandı. Valilik düzgün hərəkət etmədi, biz şəxsən valiyə təzyiqlər etdik. Amma bir nəticə olmadı və Azərbaycan bayraqları yığıldı. Halbuki dünən PKK

bayraqlarıyla sərhəddə minlərlə insan, təhlükəsizlik güclərinin gözlərinə baxa baxa, o bayraqlarla nümayişlər edirdilər. Bunların hamısını həzm edirsiniz, amma qardaş Azərbaycanın bayrağını Bursa da bir oyuna buraxılmasını qadağan etməyi vacib bilirsiniz. Gücünüz sizin PKK-ya çatmır da Azərbaycanamı çatır?"[19]

Azərbaycanda isə millət vəkili Səməd Seyidovun rəhbərlik etdiyi mətbuat konfransında "Ən kədərli hadisə bayrağımıza qarşı göstərilən hörmətsizlik oldu" deyərək baş verən hadisəyə münasibətlərini bildirmişlər.[15]

Azərbaycan hökuməti əvvəl Ermənistan ilə protokolların imzalanması və ardından Bursada baş verən hadisələrin qarşılığında emosional reaksiya verərək Azərbaycanı 1918-ci ildə boşevik- erməni işğalından xilas eliyən Qafqaz İslam Ordusu şəhidlərinin xatirəsinə Bakıdakı Türk Şəhidliyinə tikilən türk bayrağının endirilməsi qərarı almışdır. Türk bayrağının endirilməsini Azərbaycanda yeni qüvvəyə minən Bayraq Qanununa dayandırmışdır. Bu davranışla birlikdə qısa müddətli də olsa, əlaqələrin inciklikdən gərginliyə doğru yüksəlməyə başlamışdır. [19]

Azərbaycanın türk bayraqlarını endirməsinə Türkiyə qeydsiz qalmamış və bir az sitəmkar da olsa, vəziyyətin düzəldilməsini tələb edən bəyanatlar vermişlər. Bunlardan biri Xarici İşlər Naziri Əhməd Davutoğlundan gəlmişdir. Ermənistanla imzalanan protokollar və bayraq böhranı səbəbi ilə əlaqələrin gərginləşdiyi bir dövrdə Bakıya səfər edən Xarici İşlər Naziri Əhməd Davutoğlu türk bayraqlarının endirilməsi məsələsindən təəssüfləndiyini bildirmiş və "işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarını öz torpağımız hesab edirik. Lazım gəlsə 72 milyon Anadolu xalqı bu gün Azərbaycanda ölməyə hazırdır. Bunu belə bilin" deyərək Türkiyənin Azərbaycana olan sevgisini də dilə gətirmişdir. Davutoğlu Bursada Azərbaycan bayrağına yönəlik cəhdlərin isə təxribat olduğunu bildirmişdir. 6 Səfər əsnasında Davutoğlu ilə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədیارov bayraqların endirildiyi Türk Şəhidliyinə də getmişlər. Bursada Azərbaycan bayrağına hörmətsizlik edənlərin cəzalandırılmasının lazım olduğunu dilə gətirən Məmmədیارov: "Bir millət iki dövlət sözündə bir dəyişiklik yoxdur. Burada yenə

təkrarlamaq istəyirəm ki, Türkiyə və Azərbaycan arasındakı dostluq, sevgi və qardaşlıq əlaqələri olduğu kimi qalacaq" deyə bildirmişdir.[2]

Davutoğlu da bayraq böhranı ilə əlaqədar anlaşılmazlıqların və problemlərin dost və qardaşca həll olunacağına olan inancını təkrarlamışdır.

Böhranla əlaqədar olaraq Ədalət və İnkişaf Partiyasının sədr köməkçisi Abdülkadir Əksi: "İki ölkə arasındakı həmrəylik ruhunu pozmağa çalışanların söyləri nəticə verməyəcək. İki ölkə arasındakı əlaqə eyni şəkildə davam etdiriləcək" deyərək Davutoğlu ilə eyni fikirləri paylaşdığı görülmüşdür. Azərbaycan ictimaiyyətində də çox qısa bir zamanda gərginlik öz yerini sağlam fikirə və birliyə buraxmışdır. Dünya Azərbaycanlılar Konqresi İdarə heyətinin Üzvü Asif Qurban: "İki dövlət tək millət" olan Türkiyə ilə Azərbaycanın əlaqələrini kimsənin poza bilməyəcəyini ifadə edərək "Türkiyə ilə Azərbaycan qardaşdır, oyuna gəlməyəcək" demişdir.[15]

Bu vaxt Türkiyədən gözlənilməz reaksiya alan Azərbaycanın İstanbul Baş konsulu Səyyad Salahlı isə iki ölkə arasında gərginliyə gətirib çıxaran Türk Şəhidliyi abidəsindəki bayraq böhranını əlaqələri pozmaq istəyənlərin çıxardığını ifadə etmişdir. Salahlı abidədən yalnız Türkiyə deyil, Azərbaycan bayrağının da təmir məqsədi ilə endirildiyini iddia etmişdir.[20]

Sinan Oğan da Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı "Tək millət, iki dövlət" şüarının bəzi ölkələri narahat etmiş ola biləcəyini söyləyərək, Bursada Türkiyə ilə Ermənistan milli futbol komandaları arasında oynanılan oyunda Azərbaycan bayraqlarının üzərində "WC bəy qadın" yazılı qutuya atılmasının təxribat olduğunu ifadə etmişdir. Hər iki ölkə nümayəndələri tərəfindən edilən çıxışlar bayraq böhranındakı gərginliyin tez aşılmasına səbəb olmuş və 27 oktyabr 2009-cu ildə Bakıda Türk Şəhidliyindəki Türk Bayraq dirəyi təkrar yerinə tikilmişdir.

Bu haqda fikir bildirən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Xarici İşlər Komissiyasının başçısı Murad Mərcan, "Türk bayraqlarının Bakıdakı Türk Şəhidliyində yenidən dalğalanmasından çox xoşbəxtik" demişdir.[15]

Bursada Azərbaycan bayrağını təhqir edən polis işçisinin işdən azad olunmasından sonra gərginlik də sona çatdı. Yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edərək həm Türkiyə daxilində, həm də qonşu dövlətlərdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə zərər vermək istəyənlər oldu. Hətta bu gərginliyi Azərbaycandakı “Rusiyaya meyilli” qüvvələrin yaratdığı iddia edildi. Lakin bu gün hər iki tərəfin göstərdiyi söylər nəticəsində Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı etimatsızlıq, demək olar ki, ortadan qalxıb və münasibətlər əvvəlki axarına düşüb. Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə zərər vermək istəyən güclər öz məqsədlərinə çatmadılar. Lakin bu, heç də o qüvvələrin söylərindən imtina etməsi mənasına gəlmir. Hələ də Türkiyə daxilində bəzi yazıçı və alimlərin yazıları və üslubları Azərbaycanda narahatlığa səbəb olmaqdadır. Digər tərəfdən Türkiyənin də Azərbaycandan bəzi gözləntiləri var.

III FƏSİL

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN HƏLLİNDƏ TÜRKIYƏNİN DİPLOMATİK SƏYLƏRİ

SSRİ-nin son dövrlərində daha dəqiq desək, 1985-ci ildə ölkədə rəhbərliyə M. Qorbaçov gətirilmişdir. Qorbaçov ölkə rəhbərliyinə gəldikdən sonra ilk iş olaraq aşkarlıq, perestroyka (yenidənqurma) siyasətlərini tətbiq etməyə başlamışdır. Keçmişə nəzərən daha "liberal və azad" bir mühit yaradan bu siyasət SSRİ-yə daxil olan digər ölkələr üzərində də təsirli olmuşdur. Bu vəziyyəti qiymətləndirənlərin başında gələn erməni ziyalıları erməni milliyyətçiliyini hərəkətə keçirmək üçün səy göstərməyə və bu çərçivədə küçə nümayişlərinə başladılar. [19, 23]

Bu nümayişlərin məqsədi Qarabağın "erməni yurdu" olduğunu sübut etmək idi. İstər küçə nümayişləri, istərsə də intellektual sahədə aparılan mübarizənin nəticəsində hərəkətin liderləri Qorbaçov ilə görüşmək imkanı əldə etdilər və bu görüşmənin ardından Qorbaçovun ağızından "siz qazandınız" cümləsini eşitməyi təmin etdilər. Bundan sonra isə Qarabağ mövzusunda ermənilər daha cəsur addımlar atmağa başladılar və 1987-ci il avqustda Qarabağ əhalisinin əksəriyyətinin erməni olduğu iddiası ilə bölgənin Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsi haqqında SSRİ rəhbərliyinə müraciət etdilər, ancaq alınan cavab mənfi oldu. [19, 46]

Hal-hazırkı dövrdə də öz həllini tapmayan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Sovetlər Birliyinin son dövründə daha da qızıxmışdır. 15 iyun 1988-ci ildə Ermənistan SSR Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Daha sonra problem SSRİ Ali Sovetində müzakirə olunmuş və Ermənilərin verdiyi qərarın əksinə, Qarabağın Azərbaycana aid olduğu bildirilmişdir. [20]

Ancaq bu bir nəticə verməmişdir. Ermənistan tərəfindən gələn təzyiqlər nəticəsində 12 iyul 1988-ci ildə Qarabağ erməniləri özlərinin "muxtar olaraq" Ermənistana birləşdirdiklərini bildirdilər. Bu tarixdən sonra problem istər SSRİ

nəzdində, istərsə də Azərbaycan və Ermənistan SSR-də geniş müzakirələrə səbəb olmuş, ancaq hər hansı vacib bir qərar qəbul olunmamışdır.[19, 125]

Həll edilməməsinin ən böyük səbəbi isə Qarabağ bölgəsinə həm Ermənistan, həm də Azərbaycan tərəfindən sərgilənən fərqli yanaşmalardır. Çünki bu iki ölkə tamamilə fərqli iki tezisi müdafiə edərək bu torpaqların özlərinə aid olmasını irəli sürürlər. Məsələn, Ermənistan Dağlıq Qarabağın tarixi baxımdan özlərinə aid bir bölgə olduğunu və SSRİ dövründə burada yaşayan xalqın istəyinin əksinə Azərbaycana birləşdirildiyi tezisini müdafiə edirlər. Digər tərəfdən Azərbaycan də bölgənin tarixinə diqqət çəkərək edərək, buranın türk torpaqları olduğunu müdafiə edib, ermənilərin bura SSRİ tərəfindən yerləşdirildiyini iddia edirlər. [19, 128]

Bu müddətdə Ermənistan və Azərbaycan arasında qarşıdurmalar baş vermişdir. Ermənilərin Qarabağ bölgəsindəki azərbaycanlılara hücumları nəticəsində bir çox azərbaycanlı həyatını itirmişdir. Bunun nəticəsində bu hücumlar Azərbaycanda milliyyətçi duyğuların yüksəlməsinə səbəb olmuş və bu yüksəlişin nəticəsində AXC qurulmuş və təsirini artıraraq bütün Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almışdır. AXC erməni hücumlarına qarşı mübarizəyə başlamışdır. Bu vəziyyət SSRİ-də olduqca kəskin qarşılanmış və həm yaranmış bu vəziyyət, həm də Azərbaycan-Erməni qarşıdurması bəhanə edilərək SSRİ bölgədə fəvqəladə vəziyyət elan etmiş və olduqca güclü ordu ilə 1990-cı ildə Bakıya daxil olmuşdur. [19,135]

İki ölkənin SSRİ rəhbərliyi altında olduğu müddət beynəlxalq aləmi məşğul etməyən problem SSRİ-nin dağılması və iki ölkənin müstəqilliyini qazanması ilə dünya ictimaiyyətinin gündəminə gəlmişdir. Müstəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycanın ən böyük problemi Ermənistan tərəfindən işğal edilən Dağlıq Qarabağ olmuşdur. 1991-1993-cü illərdə Rusiyanın da dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağı işğal edən Ermənistan Dağlıq Qarabağ ilə Ermənistan arasındakı 7 rayonu da (Ağdam, Laçın, Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı) işğal etmişdir.

1992-ci ilin əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan arasındakı qarşıdurmalar artaraq davam edirdi. Üstəlik bu qarşıdurmalar yerli olmaqdan çıxmış və iki ölkə arasındakı müharibəyə çevrilişdi. Vəziyyətin bu cür olmasında ən böyük faktorlardan biri Rusiya ordusunun 81-ci diviziyasının Ermənistanı dəstəkləməsi və dolayısı ilə Rusiyanın Ermənistana silah yardımını etməsi idi. Lakin həmin dövrdə müsbət dəyərləndiriləcək hadisə baş vermiş və həm Azərbaycan, həm də Ermənistan 30 yanvar 1992-ci ildə ATƏT-ə üzv olmuşlar. Ancaq üzvlüklərinin üzərindən bir ay belə keçməmişdi ki, Ermənistan 26 fevral 1992-ci ildə "Xocalı faciəsi"ni törətdi. Bu qırğında 600 nəfər öldürüldü, 487 adam girov götürüldü, 1275 adam yaralandı və 150 adamdan bir daha xəbər alınma bilmədi. [19]

ATƏT-ə üzv olduqdan sonra bu təşkilat problemin həlli istiqamətində addımlar atmağa başladı. Bunların ən bariz nümunəsi isə Rusiya, ABŞ və Fransa iştirakı ilə yaradılan "Minsk qrupu"dur. Qrup müxtəlif işlər görmüş və bunun nəticəsində 12 May 1994-cü ildə iki ölkə arasında atəşkəs imzalanmışdır.

Cənubi Qafqazda sabitliyə ən mühüm maneə olan uzunsürən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin çözümünə nail olmaq Azərbaycan və Ermənistandan bu yaxınlarda gələn nikbin notlara baxmayaraq, hələ ki, çətindir. 1994-cü ildə imzalanmış atəşkəsdən 19 il sonra hərbi büdcənin artırılması, artmış atəşkəs pozuntuları və tərəflərin bir-birini qəddar düşmən kimi təqdim etməsi buna işarə edir ki, sülhün bağlanması üçün vaxt məhduddur. Lakin hal-hazırda belə bir yanaşma ətrafında kompromisə gəlmək olar ki, mübahisəli məsələləri həll edərək əsas məsələ olan Dağlıq Qarabağın son statusu digər tədbirlər görüldükdən sonra gələcəkdə müəyyənləşdirilməsi üçün açıq saxlanılsın.

İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra dünya iki qütblü sistemlə tanış oldu. Bir tərəfində azad bazarı təmsil edən ABŞ və qərb cəbhəsi, digər tərəfdə isə kommunizmi təmsil edən SSRİ mövcud idi. Bir-birinə zidd bu qütblər arasındakı dövr "soyuq müharibə" olaraq adlandırılırdı. [7, 89]

Soyuq müharibə dövründə Türkiyənin xarici siyasəti qərb yönümlü mövqə səgiləmişdir. Bu səbəbdən ABŞ ilə olan əlaqələrdə zaman-zaman gərginliklər olsa

da, bu qısa müddət davam etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ABŞ Türkiyənin xarici siyasətində həmişə əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilərkən diqqətə alınan birinci ölkə olmuşdur. Türkiyənin xarici siyasətinin Dağlıq Qarabağ məsələsinə baxışında da tutduğu mövqe buna bənzərdir. Yəni yenə ABŞ ilə, dolayısı ilə Qərblə müttəfiq halındadır. Məsələn, Türkiyə Ermənistan və Azərbaycanın ATƏT-ə üzvü olmalarını dəstəkləmiş və problemə qərblə də töhfə verəcəyini faydalı olacağını düşünmüşdür.[27]

Hazırkı dövrə qədər Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində bir çox cəhdlər edilsə də, ancaq heç bir uzlaşma əldə edilməyib. Azərbaycan Dağlıq Qarabağın tarixi və hüquqi baxımdan özünə aid olduğunu bildirir, ancaq Ermənistan bunu qəbul etməyərək torpaqları işğal altında saxlamağa davam edir. 2000-ci illərə gəldiyimizdə də problemin eyni şəkildə davam etdiyini görürük. 2004-cü ildə hər iki tərəf də ifadələrini sərtləşdirmiş, ancaq 2005-ci ildə Azərbaycan dövlət başçısı İlham Əliyev ilə Ermənistan dövlət başçısı Robert Koçaryan ATƏT vasitəsilə görüşmələrə başlamışlar. Bir tərəfdən görüşmələr davam edərkən, digər tərəfdən 1994-cü ildəki atəşkəs imzalanmasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfindən atəşkəs tez-tez pozulur və bu da sülh prosesinə eləcə də, danışıqların aparılmasına mane olur. [14]

Azərbaycanın tələbləri beynəlxalq hüquq baxımından da təsdiqini tapıb, ancaq beynəlxalq arenada Azərbaycan yalnız Türkiyədən istədiyi dəstək görmüş, başda Rusiya olmaq üzrə İran və Qərblə dövlətləri Ermənistanı dəstəkləmişlər. Bu dəstək ermənilərin "Böyük Ermənistan" xəyalı üçün iştahını qabartmış və münaqişənin həllinə yönəlmiş cəhdlərə maneə olmuşdur. Problemin həllinə yönəlmiş ciddi cəhdlərdən biri 1992-ci ildə Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının vasitəçilik vəzifəsini üzərinə götürməsidir. Ancaq Qərblə və digər global güclərin Ermənistanı dəstəkləməsi, Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi, Naxçıvanın Ermənistan üzərindən Azərbaycanla əlaqə yaratmağını istəməməsi görüşmələrin nəticə verməməsinə səbəb olmuşdur. Bu cəhdlərdən başqa Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçıları 4-5 mart 2001-ci ildə Parisdə və

3-7 aprel 2001-ci ildə Florudada görüşmüşlər, ancaq konkret bir razılaşma əldə olunmayıb. Bu səbəblərə əlavə olaraq Ermənistan Xarici İşlər Naziri Tigran Balayan 15 Mart 2001-ci il tarixində etdiyi bir çıxışda Türkiyənin Qarabağ probleminə müdaxil etməsinin lazımsız olduğunu ifadə etmişdir. Ancaq, Ermənistan Parlamentində təmsil edilən siyasi partiyaların 28 aprel 2001-ci il tarixində Qarabağ probleminin həlli haqqında qəbul etdikləri rəsmi sənəddə bu problemin həlli əsnasında türk-erməni sərhədinin də açılmasının vacibliyini ifadə edilmişdir. Beləliklə, Türkiyəni problemə Yerevan rəhbərliyi daxil etmişdir.

Dağlıq Qarabağ problemi ortaya çıxdığı ilk dövrdə Türkiyə bunun SSRİ-nin daxili problemi olduğunu düşünərək və yeni bir Kipr problemi yaradıla biləcəyi narahatlığından ehtiyatlanaraq hadisələrdən kənar qalmaq seçmişdir. Çünki problemin başlanğıc dövrü olan 1987-88 illərdə həm Azərbaycan, həm də Ermənistan SSRİ-nin tərkibində idi. Bu mövqe 1991-ci ildə SSRİ rəsmi olaraq dağılana qədər davam etmişdir. [19, 113]

Bu tarixdən etibarən Türkiyə Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməkdə davam etmiş, Dağlıq Qarabağ problemində daha aktiv rol almağa başlamışdır.

Türkiyənin də Azərbaycana dəstəyi və yardımını davam edir. Xarici İşlər Nazirliyi yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru Bülent Aras 7 Mart 2011-ci il tarixində etdiyi çıxışda Qarabağın Türkiyə üçün əhəmiyyətindən bəhs edərək, Türkiyənin Qarabağ probleminin həlli istiqamətində söylərini artıracağını, Azərbaycanı dəstəkləməyə davam edəcəyini və Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ola biləcək müharibə halında Ankaranın Bakıya hərbi yardım edəcəyini dilə gətirdi. Bu çıxışdan iki gün sonra, 1991-94-cü illərdə Qarabağ müharibəsində türk xüsusi qrupundan ibarət olan "Külək Birliyi"nin əfsanəvi komandiri Yusuf Ziya Nişangahın etdiyi çıxış da həm məzmun, həm zaman baxımından diqqət çəkmişdir. Nişangahın, "Qarabağda müharibə başlayacağı təqdirdə, Türkiyə-Azərbaycan sərhədini və beynəlxalq cəmiyyətin diplomatik cəhdlərini gözləmədən müdaxilə edəcəyik" şəklindəki şərh Qarabağ probleminin ciddi ölçülərə çatdığını, Türkiyənin hökumət nəzdindəki cəhdləri ilə beynəlxalq

cəhdlərin nəticəsiz qaldığını, mövzuya həssaslığı olanların da münaqişənin sülh yolu ilə həll olacağına inanmadıqlarını göstərir.[14]

Türkiyənin Qarabağ probleminə həssaslığı yüksəkdir. Hökumət Ermənistan ilə görüşmələrdə Qarabağı ön şərt olaraq irəli sürür, Ermənistan da Türkiyənin aradan çəkilməsinin lazım olduğunu dilə gətirir. Ancaq Ermənistan hökuməti arxalarındakı Rusiya dəstəyini görməməzlikdən gəlir. Rusiyanın öz mənfəətləri üçün də dəstəklədiyi Ermənistan Qarabağ müharibəsi də daxil olmaqla üzrə bu günə qədər siyasi və hərbi dəstəyi Rusiyadan alaraq ayaqda qalmaqla davam edir.[14]

SSRİ-nin dağılmasından sonra Ermənistan və Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra Türkiyənin Dağlıq Qarabağ probleminə baxışı daha da dəqiqləşmişdir. İlk dövrlər bitərəf siyasət yürüdən Türkiyə Ermənistanın reallaşdırdığı qırğınlar və işğallar nəticəsində açıqca Azərbaycan tərəfində olduğunu bəyan etmişdir. Onsuzda həmin dövrdə "qardaş Azərbaycana" qarşı Türkiyənin tutduğu mövqe ictimaiyyət tərəfindən də tənqid olunmağa başlanmışdır. Çünki ictimaiyyət Azərbaycanın "müsəlman, türk" kimliyindən dolayı mövzuya böyük həssaslıq göstərmiş və Türkiyənin fəal və cəld addımlar atmasının lazım olduğunu dilə gətirmişlər. [19] Necə ki artıq Türkiyə daha dəqiq hərəkət etməyə başlamış və Azərbaycana olan dəstəyini daha açıq şəkildə dilə gətirmişdir.

Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi yalnız bəyanatlardan ibarət olmamışdır. Türkiyə Azərbaycanın düşdüyü vəziyyətdən xilas ola bilməsi üçün istər dünya ictimaiyyətində, istərsə də öz regional siyasəti və gücü çərçivəsində Azərbaycanın yanında olmuşdur. Hansı ki Ermənistanın Azərbaycan torpağı olan Kəlbəcəri işğal etməsinin ardınca Türkiyə Ermənistanla olan sərhəd qapısını bağlamış və bütün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq hələ açmamışdır. Türkiyədə hökumətlər dəyişsə də, Dağlıq Qarabağ probleminə Azərbaycanın dəstəklənməsi milli siyasət halına gəlmiş və bütün hökumətlər tərəfindən davam etdirilir. [6]

Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəstək bununla da məhdudlaşmamışdır. Minsk qrupu çərçivəsində Ermənistan ilə əlaqə yaratmağı rədd edən tək ölkə olan Türkiyə eyni zamanda etnik bağları güclü olan Azərbaycanı iqtisadi, hərbi və siyasi baxımdan dəstəkləyən mövqe nümayiş etdirməkdə davam etmişdir. [5] ATƏT çərçivəsində lobbi fəaliyyəti ilə məşğul olan Türkiyə Azərbaycanın lehinə qərarlar qəbul olunması üçün əlindən gələni edir.

Azərbaycanın mövqeyini daim dəstəkləyən Türkiyənin bir tərəfdən də problemin həlli istiqamətində diplomatik addımlar atdığına da şahidi oluruq. Bu addımların da təməl hədəfi sabit Qafqazın yaradılmasında yaxından iştirak etməkdir. Hansı ki Türkiyə bölgədə siyasi sabitlik və təhlükəsizlik mühitinin, siyasi və iqtisadi əməkdaşlığın tezliklə bərpa olunacağına inanır və sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasında öz töhfəsini verməkdə maraqlıdır. Bunları qeyd etməklə yanaşı Türkiyə, Ermənistanın işğala son verməsi halında Türkiyədən iqtisadi kömək ala biləcəyini bildirmişdir. [5]

1992-ci il fevral ayında Dağlıq Qarabağda erməni hücumları nəticəsində günahsız əhəlinin müxtəlif işğəncələrlə öldürülməsi, prezident T.Özalın erməniləri tənqid edən sərt çıxışları, parlament və ictimaiyyətdən gələn təzyiqlər Xarici İşlər Naziri Hikmət Çətini çətin vəziyyətdə qoymuşdu. ABŞ-ın atəşkəs imzalanması üçün təzyiqləri, Rusiya və İrənin bölgədə təşəbbüsü ələ almaq istəyi Çətini təcili addımlar atmağa vadar edirdi. Ankarada məsələ ilə əlaqədar keçirilən toplantılar, Çətinin Brüssellə əlaqələri və Ərdal İnönünün Fransa ilə əlaqələrinin məqsədi erməniləri diplomatik mənğənəyə salmaq idi. Xarici İşlər Nazirləri səviyyəsində Brüsseldə Dağlıq Qarabağ məsələsi ətrafında planlanan "beşli toplantı"ya Ermənistan qatılmamışdır. Azərbaycanda yaşanan qarışıqlıq və Ermənistanın böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənməsi ermənilərin əl-qolunu daha da açdı. Hikmət Çətinin "beşli toplantı" üçün nəzərdə tutduğı planı belə idi:

- 1) Bölgədə atəşkəsin dərhal təmin edilməsi və BMT Təhlükəsizlik Şurasının bu barədə bəyanat verməsi;
- 2) Atəşkəsin elan edilməsi və bölgəyə müşahidəçilərin göndərilməsi üçün tərəflərin ATƏM-ə birgə müraciət etmələri;

- 3) Atəşkəsin qüvvəyə minməsilə birlikdə tərəflərin qarşılıqlı olaraq embarqonu aradan qaldırması və humanitar yardıma heç bir maneə göstərilməməsi;
- 4) İki ölkə hökumət və parlamentləri Dağlıq Qarabağ problemini və aralarındakı digər anlaşılmazlıqları yalnız danışıqlar yolu ilə həll edəcəklərinə dair bəyanat vermələri;
- 5) ATƏM-in Nazirlər Komitəsinin qərarının və xarici işlər nazirlərinin Moskvada 20 fevral tarixində imzaladıqları razılaşmanın tam olaraq tətbiq olunması üçün iki tərəfin davamlı olaraq müzakirələrə başlaması.[19, 205]

Bu planın heç müzakirə olunmadan ermənilərin danışıqlar masasından qaçması Ankarada müdaxilə mövzusu gündəmə gətirmişdir. Hikmət Çətin müdaxilə mövzusu yumşaq tərzlə silaha sarılmanın ən son ediləcək iş olduğunu, sülhə nail olmaq üçün aktiv siyasət yeridəcəklərini ifadə etmişdir.

Hikmət Çətin beynəlxalq səviyyədə əlaqələrini davam etdirmiş bunun nəticəsində Ermənistanın təcavüzkar tərəf olduğunu NATO Nazirlər Şurasının və Şimali Atlantik Əməkdaşlıq Şurasının nəşr etdiyi məlumatlarda yer almasını təmin etmişdir. Hikmət Çətinin bölgə ilə Avropa paytaxtları arasında səfərlərinin əhəmiyyətli nəticəsi kimi ATƏT-in Dağlıq Qarabağ məsələsini gündəmə gətirməsi olmuşdur. Digər tərəfdən, Çətin Azərbaycanın tələbi ilə Qərb hökumətlərinin və xüsusilə, ABŞ-ın diqqətini məsələyə yönəltməyə çalışmış və bunda da müvəffəqiyyət əldə etmişdi.[19, 207]

Türkiyə Qarabağ üçün yeni bir sülh planı hazırlamışdı. Azərbaycan və Ermənistanın qarşılıqlı torpaq güzəştini nəzərdə tutan planın müəllifi Hüseyn Çətin idi. Hazırlanan plan 25 mart 1992-ci ildə Helsinkidə toplanan ATƏM Xarici İşlər Nazirlərinin yığıncağında müzakirə olunmuşdur. Plana görə:

- 1) Azərbaycan Dağlıq Qarabağın böyük bir qismini əlində saxlamalı;
- 2) Dağlıq Qarabağda ermənilərin sıx məskunlaşdığı yaşadığı rayonlar Ermənistana verilməli;
- 3) Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında qalan və Azərbaycanın əlində olan təxminən 45 kilometrlik koridor da Ermənistana verilməli;

4) Ermənistan bunun qarşılığında Azərbaycanla Naxçıvanı bir-birindən ayıran Zəngəzuru Azərbaycana qaytarır;

5) Naxçıvanla Azərbaycan, Dağlıq Qarabağla da Ermənistan birləşmiş olur.[19, 196]

Xarici işlər nazirlərini topladığı ATƏM-in zirvə toplantısında Türkiyənin planı qəbul olunmamışdır. Torpaq mübadiləsini nəzərdə tutan planın hələlik tez olduğu vurğulanmışdır. Xarici işlər nazirinin söyləri ermənilərin amansız hücumları səbəbindən boşa çıxırdı. Artıq Kəlbəcər də ermənilərin əlində idi. Özal Kəlbəcərin də işğalından sonra hərbi tədbirlərin şərt olduğunu, artıq addım atmağın vacibliyini vurğulayırdı. Xarici işlər naziri Hikmət Çətin eyni düşüncələri bölüşmür, hələ də diplomatik vasitələrin tükənmədiyini bildirməkdə israrlı idi. Özalın Orta Asiyaya səfəri zamanı çıxışları hökuməti ciddi narahat edirdi.

Vəzifədə olduğu müddətdə Dağlıq Qarabağ problemi ilə məşğul olan H.Çətin çox istədiyi sülhü heç cür reallaşdırma bilməmiş, "aktiv xarici siyasət" planı gözlənilən nəticəni verməmişdi. Vəzifədən gedərkən Dağlıq Qarabağ ermənilərin əlində idi və Dağlıq Qarabağ hələ böyük bir problem olaraq qalmaqda davam edirdi idi. Özalın ölümündən sonra Dəmirəl prezidentlik, Tansu Çillər isə baş nazirlik kreslosuna oturmuşdu. Lakin baş nazirin dəyişməsi nə Çətini, nə də xarici siyasəti dəyişdirmişdi.

Məsələn, həmin dövrdə baş nazir olan Tansu Çillər 12 aprel 1995-ci ildə Azərbaycana rəsmi səfərdə olmuş və ondan məsələ ilə bağlı soruşulanda "Ermənilər bu və ya başqa şəkildə Azərbaycanın sərhədlərini dəyişdirəcəklərini sanırlarsa aldanırlar, çünki biz buna əsla icazə vermərik" demişdir. [6]

Həmçinin eyni il içində dövrün respublika başçısı Süleyman Dəmirəl də Azərbaycana səfər olarkən dəstək mesajları vermişdir.

Əslində S.Dəmirəl Türkiyənin əsrlik erməni problemini dərinədən bilən bir neçə siyasətçidən biri idi. Özal Ermənistanı və ermənilər tərəfindən dilə gətirilən iddiaları kəskin surətdə cavablandıran zaman Dəmirəl respublika başçısının bu çıxışlarını davamlı təkzib etməkdə idi. Özalın hərbi müdaxilə tələbləri Baş nazir

Dəmirəl tərəfindən hərbi müdaxilənin müsəlman-xristian qarşıdurmasına yol açma biləcəyi şəkildə bildirilirdi. Bu da Türkiyənin dünyadakı nüfuzuna ciddi zərbə ola bilərdi.

Türkiyənin Dağlıq Qarabağ problemi müddətində ən əhəmiyyətli kartı "aktiv diplomatiya" siyasətidir. Süleyman Dəmirəl sonuna qədər diplomatiya yolunu dəstəkləmişdir.[6]

Qarşıdurma hələ də sona çatmayıb. İlk zamanlarda iki ölkə arasında müharibəyə səbəb olan problem zaman-zaman yerli qarşıdurmalara səbəb olur. Eyni zamanda Ermənistan və Azərbaycan arasında hər hansı müsbət bir diplomatik əlaqə də müzakirə mövzusu deyil. Ancaq son dövrdə Türkiyə xarici siyasətinin bölgəyə və məsələyə baxışında bir dəyişiklik olmuşdur. Bu çərçivədə, AKP ilə birgə Türkiyənin bölgədə super güc halına gəlmə söyləri və Davutoğlunun "qonşularla sıfır problem" doktrinası çərçivəsində Ermənistan ilə də müxtəlif görüşmələr olmuş və bu çərçivədə problemlərin həll edilməsinə səy göstərilmişdir. Lakin bu siyasət bəzi səbəblərdən dolayı, xüsusilə də Azərbaycanın reaksiyası səbəbiylə təxirə salınmışdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının ümummili liderimiz H.Əliyevin dediyi kimi «bir millət, iki dövlət» olan Türkiyə və Azərbaycan respublikalarının

münasibətləri bu illər ərzində daim yüksələk xətlə inkişaf etmişdir. Türkiyə ilk dövlət kimi Azərbaycanı tanımışdır.

Araşdırılan dövr ərzində Azərbaycanı Qarabağ probleminə daima müdafiə edən Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində gənc respublikanın beynəlxalq təşkilatlara və dünya arenasına çıxışında mühüm rol oynamışdır.

Atatürkün «Yurdda sülh, cahanda sülh» prinsipinə sadıq qalan Türkiyə Naxçıvanın ağır günlərində 1921-ci il Qars müqaviləsini əsas tutaraq münasibətə müdaxilə edəcəyini bildirmişdi. Qurulduğu 1918-ci ildə ərazisi 9 min km² olan Ermənistan 20-ci illərdə Zəngəzur və Göyçə mahalını da torpaqlarına qataraq sahəsini 29 min km²-ə çatdırmışdır. Dağlıq Qarabağı işğal edən, Türkiyə və Gürcüstana qarşı ərazi iddiası olan Ermənistan bu yolla öz ərazisini genişləndirməyə çalışır. Bu səbəbdən bağlı sərhədlər siyasətini qonşularına qarşı kin və nifrət üzərində quran və xarici dəstəyi işğala sərf edən erməni millətçilərini və dövlətini “ağıllandırmaq” üçün bir vasitədir. Yəni bağlı sərhədlər Ermənistanın işğalçı siyasətinin dayandırılmasıdır. Əgər sərhədlər siyasəti uğurla nəticələnməzsə, Ermənistan bu işğalçılığını davam etdirə bilər. Ermənistan siyasətçilərində bu siyasət anlayışı dəyişmədən sərhədlərin açılması Ermənistanı daha da cəsarətləndirəcəkdir.

Azərbaycanın mövqeyini daim dəstəkləyən Türkiyənin bir tərəfdən də problemin həlli istiqamətində diplomatik addımlar atdığına da şahidi oluruq. Bu addımların da təməl hədəfi sabit Qafqazın yaradılmasında yaxından iştirak etməkdir. Hansı ki Türkiyə bölgədə siyasi sabitlik və təhlükəsizlik mühitinin, siyasi və iqtisadi əməkdaşlığın tezliklə bərpa olunacağına inanır və sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasında öz töhfəsini verməkdə maraqlıdır. Bunları qeyd etməklə yanaşı Türkiyə, Ermənistanın işğala son verməsi halında Türkiyədən iqtisadi kömək ala biləcəyini bildirmişdir.

Ermənistanın Türkiyəyə qarşı tələblərində mövqeyini zəiflədəcək bir protokolu imzalaması sərhədlərin 16 il bağlı olmasının nəticəsidir. Bu mənada bağlı sərhədlər siyasətinin bir nəticə vermədiyini iddia etmək doğru deyildir.

Amma sərhədlərin açılması üçün Türkiyə tərəfindən irəli sürülən Dağlıq Qarabağ şərti hələ də Ermənistan tərəfindən qəbul olunmamış və bu ölkə 1915-ci il hadisələrini beynəlxalq aləmdə “soyqırım” kimi tanıtdırma siyasətindən əl çəkməmişdir. Türkiyənin başladığı proses Dağlıq Qarabağ məsələsi həll olunmadan sərhədlərin açılması ilə nəticələnersə, Dağlıq Qarabağda işğalı bitirmək üçün Azərbaycanın müharibədən başqa yolu qalmaya bilər. Ermənistanın sərhədlərin açılmasına daha çox ehtiyacı olduğu bir vaxtda qarşılığı alınmadan sərhədlərin açılması regional sülhə zərbə olar.

Bu çərçivədə, AKP ilə birgə Türkiyənin bölgədə super güc halına gəlmə söyləri və Davutoğlunun "qonşularla sıfır problem" doktrinası çərçivəsində Ermənistan ilə də müxtəlif görüşmələr olmuş və bu çərçivədə problemlərin həll edilməsinə səy göstərilmişdir. Lakin bu siyasət bəzi səbəblərdən dolayı, xüsusilə də Azərbaycanın reaksiyası səbəbiylə təxirə salınmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev, M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri.- Bakı.: Mütərcim, 1998.- 112
2. Cahangirli, C. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri: Monoqrafiya.- B.: Araz, 2006
3. Cavid Vəliyev Türkiyə-Ermənistan protokolları: Udan kim uduzan kim// <http://sam.gov.az/publications/journals/496.html>
4. Qasımov. M. Azərbaycan – Türkiyə diplomatik siyasi münasibətləri: [Aprel 1920-ci il- dekabr 1992-ci il].-Bakı, Mütərcim
5. İrfan,Ü., Həsənov, Ə. Süleyman Dəmirəl.- B.: Az.Ata M, 2002.- 52 [I] s.- (“Türk dünyasının böyük dövlət xadimləri” seriyası, №2)

Türk dilində

6. Aydın, Mustafa. Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler, Editor, Baskın Oran. Türk Dış Politikası. Cild 2, 1980-2001.
7. Ali Onuralp Ünal Dünüyle bu günyle türk dış politikası// www.academia.edu/2915821/Dunuyle_Bugunuyle_Turk_Dis_Politikasi
8. Avrupa Raporu N°199 - 14 Nisan 2009 Türkiye ve Ermenistan: kalıpları kırmak ve sınırları açmak, 95 s.
9. BİRAND, M.A., 1988. “Azeri Çatışmasına Türkiye Karıştırılıyor”, Milliyet, Mart, s. 10.
10. Davudoğlu, Ahmet. Stratejik Derinlik, Küre Yayınları. İstanbul, 2009, 34.basım
11. Erhan Akdemir. Türkiyenin AB`ye Üyelik Süreci ve Ermeni Sorunu. <http://www.abhaber.com/haber.php?id=11337>, (02.05.2006)
12. GÜL, N., 2001. “Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, Avrasya Dosyası, 7(1)
13. Kaan Gaytancıoğlu, Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde yaşanan bayrak krizinin değerlendirilmesi//

www.sobiad.org/eJOURNALS/dergi_SBD/arsiv/2010_1/06kaan_gaytancio_glu.pdf

14. Sedat Laçiner “Ermeni dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002”, 2002, s. 168-201
15. Uzun, Turgay, “Ermeni Sorununa İlişkin Politik Bir Değerlendirme”, Yeni Türkiye Dergisi, Ocak- Şubat 2001, sayı 37.
16. Veliyev, Cavid. “Barışa Uzak Prag Görüşmeleri.” Erişim tarihi 11 Mayıs 2009 //turksam.org/tr/ yazdir1657.html
17. Yakup Hurç Türkiyenin Karabağ politikası, //library.universalhistory.net/content/uploads/2011/08/TÜRKİYE’NİN-KARABAĞ-POLİTİKASI.pdf
18. Reha Yılmaz, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde son dönem.//bilgesam.org/tr/images/stories/makaleler/TurkiyeAzerbaycan%20İlişkilerinde%20Son%20Donem.pdf

İngiliz dilinde

19. Aybars Gorgulu Turkey-Armenia relations : a vicious circle//edoc.bibliothek.unihalle.de/servlets/MCRFilee_TurkeyArmenia%20Relations.pdf
20. Armenia-Turkish Border AIPRG conference
a. //aiprg.net/UserFiles/File/Conference_Findings_Overview.pdf
21. Richard Giragosian, “Armenia and the New Turkish Proposal,” Turkish Daily News, August 22, 2008.
22. Thomas de Waal, Remarks, “Conference on Frozen Conflicts: Twenty Years after the Soviet Union,” Harriman Institute, Columbia University, New York, December 2, 2011
23. Turkey and Armenia. Opening Minds, Opening Borders, Europe Report no. 199. April 2009.
24. Socor, Vladimir. “Ankara Links Karabakh Settlement to Rapprochement with Yerevan”. Eurasia Daily Monitor, Volume 6 , December 9, 2009
25. International Crisis Group. Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders. Europe Report No. 199, April 14, 2009, p. 8 //crisisgroup.org/home/index.cfm?id=6053.
26. Libardian J. Gerard. The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence. Blue Grane Books, 1999.

27. Араз Б., Каракеш-Келеш, Х. Армяно-турецкие отношения: критический анализ: [Текст] / Б. Азар и др. // Центральная Азия и Кавказ. - 2002. - № 4. - С. 122 - 131.
28. Бажанов.Е Договор между Турцией и Арменией остается неподписанным//top.rbc.ru/politics/10/10/2009/336178.shtml
29. Маркедонов, С. Армяно-турецкие протоколы. — «Континент», № 33, 31 августа 2009 года.